

D. LUKAČAS

KLASINĖ SĄMONĖ *

Svarbu ne tai, kokią tikslą *turi* vienas ar kitas proletaras arba net visas proletariatas. Svarbu tai, *kas yra proletariatas iš tikrųjų* ir ką jis, sutinkamai su ta savo *būtimi*, istoriškai bus priverstas daryti.

K. Marksas ir F. Engelsas. Šventoji šeima

Tiek proletariato teorijai, tiek praktikai lemtingu būdu pagrindinis Markso veikalas nutrūksta kaip tik ten, kur turi būti pateikiamas klasės apibrėžimas. Šiuo lemiamu klausimu vėliau teko pasitenkinti interpretacijomis, atsitiktinių Markso ir Engelso pasisakymų lyginimu, savarankišku metodo išvystymu ir pritaikymu. Marksistiniu požiūriu, visuomenės susiskaidymas į klases turi būti apibrėžtas pagal jų vietą gamybos procese. Ką tokiu atveju reiškia klasinė sąmonė? Šis klausimas išsišakoja į daugelį vienas su kitu glaudžiai susijusių dalinių klausimų. Pirma, kas yra klasinė sąmonė (teoriškai)? Antra, kokia yra taip suprastos klasinės sąmonės (praktinė) funkcija pačioje klasių kovoje? Su šiais susijęs dar vienas klausimas: ar, klausdami apie klasinę sąmonę, turime galvoje „visuotinį“ sociologinį klausimą, ar šitas klausimas proletariatui reiškia visiškai ką kita, negu bet kuriai kitai istorijoje egzistavusiai klasei? Ir pagaliau: ar klasinės sąmonės esmė ir funkcija yra kažkas vieninga, ar joje galima išskirti sluoksnius ir įvairias gradacijas? Jeigu taip, tai koks jos praktinis vaidmuo proletariato klasinėje kovoje?

1

Savo garsiajame istorinio materializmo išdėstyme¹ Engelsas remiasi tokia prielaida: nors istorijos esmė pasireiškia tuo, kad „čia nieko neatsitinka be sąmoningo pasiryžimo, be siekiamo tikslo“, tačiau, norint suprasti istoriją, negalima vien tuo apsiriboti. Viena, dėl to, kad „daugybė istorijoje veikiančių atskirų siekimų dažniausiai sukelia ne

* Versta iš: *Lukacs G. Geschichte und Klassenbewusstsein: Studien über marxistische Dialektik.*— Berlin und Neuwied, 1967, S. 119—169. Vertė A. Šliogeris. Marksizmo klasikų citatas bei G. Lukačo nuorodas sutikrino A. Nesavas.

¹ *Zr. Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai.*— V., 1950, t. 2, p. 351—353.

tas pasekmes, kurių norėta, bet visai kitas — dažnai net visai priešingas, — *todėl ir tos paskatos galutinai išdavaai taip pat turi tik šalutinę reikšmę*. O iš kitos pusės, kyla naujas klausimas: *kokios varomosios jėgos savo ruožtu slypi už šių paskatų*, kokios yra tos istorinės priežastys, kurios veikiančių žmonių galvose įgauna tokių paskatų formą? Toliau problema apibūdinama taip, kaip turi būti apibrėžtos pačios varomosios jėgos ir ypač tos, kurios „išjudina dideles žmonių mases, ištisas tautas ir kiekvienoje tautoje vėl ištisas klases“ ir kurios „*sukelia didelius istorinius pasikeitimus*“. Taigi mokslinio marksizmo esmė pasireiškia tuo, kad pripažįstamas tikrųjų varomųjų istorijos jėgų nepriklausymas nuo jas suvokiančios žmogaus sąmonės. Šis nepriklausymas pradiniam pažinimo lygmenyje pasireiškia tuo, kad tas jėgas žmonės suvokia gamtiškai, jose ir jų dėsninguose ryšiuose išvelgia amžinus „gamtos dėsnius“. „Mąstymas apie žmogaus gyvenimo formas, vadinasi, ir mokslinė šių formų analizė, — sako Marksas apie buržuazinį mąstymą, — aplamai pasirenka tikrajam jų vystymuisi priešingą kelią. Jis prasideda post festum, t. y. remiasi gatavais vystymosi proceso rezultatais. Formos <...> suspėja įgauti natūralinių visuomeninio gyvenimo formų tvirtumą jau prieš tai, kai žmonės daro pirmą mėginimą suvokti ne istorinį šių formų pobūdį, — atvirksčiai, pastarosios jiems jau yra įgavusios nepajudinamumo pobūdį, — o tik jų turinį“². Dogmatizmui, kurio žymiausias apraiškos, viena vertus, buvo klasikinės vokiečių filosofijos valstybės teorija, kita vertus, Smito ir Rikardo politinė ekonomija, Marksas priešina tam tikrą kritiškumą, teorijos teoriją, sąmonės sąmonę. Šitoks kritiškumas visų pirma yra istorinė kritika. Pirmiausia ji išjudina visuomeninių formacijų sustingimą, gamtiškumą, nekintamumą; ji interpretuoja jas kaip istoriškai atsiradusias ir dėl to visais atžvilgiais priklausomas nuo istorinio tapimo, taigi pasmerktas istorinei žūčiai. Nei istorija skleidžiasi tik šių formų *viduje* (tokiu atveju istorija būtų tik *turinio*, žmonių, situacijų ir t. t. kaita, o visuomenės *principų* reikšmė būtų amžinai tapati), nei šios formos yra tikslas, kurio siekia istorija ir, kurį paniekinusi, ji išspręstų savo uždavinį ir pasibaigtų. Priešingai, ji yra kaip tik *šitų formų istorija*, jų, kaip žmogaus ryšio su visuomene formų, kaita, kaip įsišaknijusių ekonominiuose santykiuose formų viešpatavimas visiems žmonių tarpusavio ryšiams (taip pat ir žmogaus santykiui su savimi, su gamta ir t. t.).

Buržuazinis mąstymas turi čia susidurti su neįveikiama kliūtimi, kadangi jo išėities taškas ir tikslas visada, nors ne visada sąmoningai, yra egzistuojančios dalykų padėties apologija ar bent jau jos nekintamumo įrodymas.³ „Taigi iki šiol buvo istorija, o dabar jos nebėra“ — sako Marksas⁴ apie buržuazinę politinę ekonomiją; tačiau šis teiginys galioja vi-

² Marksas K. Kapitalas. — V., 1957, t. 1, p. 74.

³ Tiek „pesimizmas“, kuris įamžina dabarties būklę ir ją pavaizduoja kaip aukščiausią žmonijos vystymosi pakopą, tiek ir „optimizmas“. Šiuo požiūriu (žinoma, tik šiuo) G. Hėgelis ir A. Šopenhaueris stovi ant tos pačios pakopos.

⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 4, с. 142.

soms buržuazinio mąstymo pastangoms suprasti istorijos procesą. (Tai dažniausiai buvo nurodoma kaip vienas iš Hėgelio istorijos filosofijos trūkumų). Taigi buržuazinis mąstymas suvokia istoriją kaip uždavinį, tačiau kaip *neišsprendžiamą* uždavinį. Juk jis turi istorinį procesą arba visiškai pašalinti, o dabarties organizacines formas suvokti kaip amžinų gamtos dėsnių, kurie praeityje — dėl „nesuprantamų“ priežasčių, tam tikru būdu, nesuderinamu su racionalių ir dėsnių ieškančiu mokslu, — pasireiškė netobulai arba visiškai nepasireiškė (buržuazinė sociologija). Arba jis turi pašalinti iš istorijos proceso visa tai, kas prasminga ir tikslinga; pasitenkinti istorinių epochų ir jų socialinių bei žmogiškųjų subjektų „individualumu“; istorijos mokslas pagal Rankę turi remtis tuo, kad kiekviena istorinė epocha „vienodai artima dievui“, t. y. pasiekė vienodą tobulumo laipsnį, ir kad todėl — dėl priešingų priežasčių — nėra ir istorijos vystymosi. Pirmuoju atveju prarandama bet kokia galimybė suprasti visuomeninių formacijų *atsiradimą*⁵. Istorijos objektai pasirodo esą nekintamų, amžinų gamtos dėsnių objektai. Istorija sustingsta ir virsta formalizmu, kuris nepajėgia suprasti visuomeninių istorinių formacijų tikrosios prasmės, kaip santykio tarp žmonių; priešingai, žmonės atkertami visiškai nuo šio tikrojo istorijos suvokimo šaltinio. Pasak Markso⁶, nesuvokiama, „kad šitie apibrėžti socialiniai santykiai taip pat yra žmogaus sukurti kaip gelumbė, drobė ir t. t.“. Antruoju atveju istorija pasirodo galų gale kaip neprotingas aklių jėgų kunkuliavimas, kuris geriausiu atveju įsikūnija „tautos dvasioje“ arba „didžiuosiuose žmonėse“. Tai irgi galima aprašyti tik pragmatiškai, tačiau neįmanoma suvokti jokio protingumo. Vienintelis įmanomas istorijos sutvarkymas galėtų būti estetinis — kaip tam tikros rūšies meno kūrinio. Arba ji turi būti suvokta — taip yra kantininkų istorijos filosofijoje — savaime beprasmė medžiaga, t. y. antlaikiškų, antistoriškų etinių principų realizacija. Marksas išsprendžia šią dilemą sakydamas, kad čia nesama jokios tikros dilemos. Ši dilema rodo tik tai, kad kapitalistinio gamybos būdo antagonizmas atsispindi šiose prieštaraujančiose, viena kitą neigiančiose nuostatose. Juk šioje historiografijoje, ieškančioje „sociologinių“ dėsnių ar jų formalistinio pagrindimo, atsispindi žmogaus padėtis buržuazinėje visuomenėje ir jo bejėgiška priklausomybė nuo gamybinių jėgų. „*Visuomeninis jų pačių judėjimas*, — sako Marksas⁷, — įgauna formą daiktų judėjimo, kurio jie yra kontroliuojami, užuot jį kontroliavę“. Tokiai sampratai, kuri aiškiausiai ir nuosekliausiai išraišką gavo klasikinės ekonomijos pačiuose gamtos ir proto dėsniuose, Marksas priešpriešino istorinę ekonomijos kritiką, kuri visą ekonominio-socialinio gyvenimo sudaiktintąjį objektiškumą išskaidė į *santykius tarp žmonių*. Kapitalas (kartu su juo bet kuri nacionalinės ekonomijos objektinė forma),

⁵ Ten pat. p. 129.

⁶ Ten pat. p. 133.

⁷ Marksas K. Kapitalas, t. 1, p. 73. Plg. taip pat Engelsas F. Seimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė. — Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai, t. 2, p. 290—291.

pasak Markso⁸, „nėra daiktas, bet daiktų tarpininkaujamas visuomeninis santykis tarp žmonių“. Tačiau toks žmogui svetimo visuomeninių formacijų objektiškumo tapatinimas su žmonių santykiais tuo pat metu pašalina tą neteisingą reikšmę, kuri priskiriama iracionaliam individualiam principui, sykiu pašalina ir kitą dilemos pusę. Juk šitoks visuomeninių formacijų ir jų istorinio judėjimo žmogui svetimo objektiškumo pašalinimas jį sugrąžina prie žmonių tarpusavio santykių, tačiau jokia būdu nepašalina nuo žmogaus ir ypač nuo atskiro žmogaus mąstymo ir valios nepriklausomo dėsningumo bei objektyvumo. Tačiau toks objektyvumas tarp žmonių visuomenės saviobjektinimas tam tikroje jos vystymosi pakopoje; šitoks dėsningumas galioja tik tokia istoriniame pasaulyje, kuris tą dėsningumą sukuria ir sąlygoja.

Gali pasirodyti, kad, pašalinus šią dilemą, iš sąmonės atimamas bet koks veiklumas istorijos procese. Tiesa, atskirų ekonominio vystymosi pakopų ir istorinių faktų sąmoningas reflektavimas ir toliau yra labai reikšmingas; tiesa, taip atsirandantis dialektinis materializmas jokia būdu nenuginčija, kad žmonės savo istorinę veiklą realizuoja patys ir sąmoningai. Tačiau tai yra — kaip Engelsas pabrėžia viename laiške Meringui⁹ — klaidinga sąmonė. Net šiuo atveju dialektinis metodas neleidžia apsiriboti paprasta tos sąmonės „klaidingumo“ konstatacija ar sustingusia tiesos ir netiesos priešprieša. Priešingai, jis reikalauja, kad ta „klaidinga sąmonė“ būtų ištirta konkrečiai, kaip istorinės totalybės, kuriai ji priklauso, momentas, kaip to istorinio proceso, kuriame ji veikia, pakopa.

Žinoma, konkrečių tyrinėjimų siekia ir buržuaziniai istorikai, jie net priekaištauja istoriniam materializmui už istorinių įvykių konkretaus nepakartojamumo ignoravimą. Jų klaida yra ta, kad jie empiriniame istoriniame individe (ar tai būtų žmogus, ar klasė, ar tauta) ir jo empirinėje sąmonėje (psichologinėje ar masinėje psichologinėje) tikisi surasti tą konkretybę. Tačiau jis labiausiai nutolsta nuo konkretybės ten, kur tikisi suradęs visų konkrečiausia: *nuo visuomenės kaip konkrečios totalybės*, nuo gamybos būdo tam tikroje visuomenės vystymosi pakopoje ir nuo to būdo sąlygoto visuomenės suskilimo į klases. Neatkreipęs į tai dėmesio, abstrakciją jis suvokia kaip konkretybę. „Šitie santykiai,— sako Marksas¹⁰,— tai ne santykiai tarp vieno individo ir kito individo, bet tarp darbininko ir kapitalisto, tarp fermerio ir žemvaldžio ir t. t. Pašalinkite šiuos visuomeninius santykius, ir jūs sunaikinsite visą visuomenę. Jūsų Prometėjas pavirs tada į vaiduoklį be rankų ir kojų <...>“.

Taigi konkrečiai tirti — tai remtis visuomene *kaip visuma*. Juk tik šia santykyje reiškiasi žmonių būties sąmonė visais savo esminiais bruožais. Viena, ji pasireiškia kaip kažkas *subjektyviai* sąlygota visuo-

⁸ Marksas K. Kapitalas, t. 1, p. 683. Plg. taip pat Marksas K. Samdomasis darbas ir kapitalas.— Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai, t. 2, p. 61; Apie mašinas žr. Marksas K., Engelsas F. Соч., 2-е изд., т. 4, с. 152; Apie pinigų — ten pat, p. 110.

⁹ Зр. Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai laišškai.— V., 1983, p. 430.

¹⁰ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 4, с. 125.

meninės-istorinės situacijos, kaip suprantama ir suprantanti, taigi kaip „teisinga“ ir tuo pat metu kaip *objektyviai* nesuvokianti visuomeninio vystymosi esmės, jos nepaliečianti ir neišreiškianti adekvačiai, taigi kaip „klaidinga sąmonė“. Kita vertus, ta pati sąmonė tame pačiame santykyje pasirodo tarsi neturinti *subjektyvių* ir autonomiškai postuluotų tikslų ir tuo pat metu reikalaujanti ir siekianti nesąmoningų, *objektyvių* visuomeninio vystymosi tikslų. Toks dvigubas dialektinis „klaidingos sąmonės“ apibrėžimas savo turinį ima iš vieno aprašymo, iš to, ką žmonės, užimantys tam tikrą padėtį tam tikromis istorinėmis sąlygomis *faktiškai* galvojo, jautė ir troško. Tačiau tai yra tik *medžiaga* — žinoma, labai svarbi autentiškiems istorijos tyrinėjimams. Santykis su konkrečia totalybe ir iš jo išplaukiančios dialektinės apibrėžties peržengia šią vieną aprašinęją ir remiasi objektyvios galimybės kategorija. Jeigu sąmonė susiejama su visuomenės visuma, atsiranda galimybė pažinti mintis, pojūčius ir t. t., kuriuos turėtų žmonės, užimantys tam tikrą padėtį, jeigu jie *sugebėtų* tobulai suvokti šią padėtį, iš jos išaugančius interesus tiek savo santykyje su tiesiogine veikla, tiek santykyje su visuomenės struktūra. Tokių padėčių skaičius bet kurioje visuomenėje yra ribotas. Net jeigu jų tipologija, pasitelkęs išsamaus empirinio tyrimo metodus, būtų ir labai tobula, visada galima išskirti keletą skirtingų tipų, kurių specifiką sąlygota žmogaus vietos gamybos procese. Atitinkama racionali reakcija, kuri priskiriama tam tikrai apibrėžtai tipiškai padėčiai gamybos procese, yra klasinė sąmonė¹¹. Šita sąmonė nėra nei suma, nei vidurkis to, ką mąsto, jaučia ir t. t. atskiri individai, sudarantys klasę. Ir vis dėlto istoriškai reikšmingas klasės, kaip totalumo, veiksmas galų gale sąlygotas šitos individo sąmonės, o ne mąstymo ir t. t. ir gali būti pažintas tik iš šios sąmonės. Šita apibrėžtis iš pat pradžių nustato distanciją, kuri klasinę sąmonę atskiria nuo žmogaus empirinių-faktinių, psichologiškai aprašomų ir paaiškinamų minčių apie savo gyvenimo padėtį. Tačiau nedera apsiriboti paprasčiausiu šitos distancijos konstatavimu ar net visuotiniu formaliu surandamų ryšių fiksavimu. Priešingai, turi būti tirama: pirma, ar ta distancija yra skirtinga įvairioms klasėms pagal jų skirtingą santykį su ekonomine-socialine visuma, kurios nariai jos yra, ir kada šitas skirtumas toks didelis, kad iš jo atsiranda *kokybiniai* skirtumai. Antra, ką šitie skirtingi santykiai tarp objektyvios ekonominės totalybės, jai priskiriamos klasinės sąmonės ir realiai psichologinių žmogaus minčių apie savo gyvenimo padėtį *praktiškai* reiškia visuomenės vystymuisi. Taigi — kokia yra *praktinė-istorinė klasinės sąmonės funkcija*.

Tokie teiginiai įgalina objektyvios galimybės kategoriją panaudoti metodiškai. Pirmiausia turi būti keliamas klausimas, kokiu mastu tam tikros apibrėžtos visuomenės viduje, tam tikros padėties gamybos pro-

¹¹ Deja, šiame kontekste neįmanoma detaliau panagrinėti atskirų šių minčių išsiskojimų marksizme, pvz., labai svarbios „ekonominių charakterio kaukių“ kategorijos ar istorinio materializmo santykių su panašiais buržuazinio mokslo siekais (pavyzdžiui, Makso Vėberio idealieji tipai).

cese požiūriu šitos visuomenės ekonominė totalybė apskritai yra suvokiama. Juk šiuo atveju yra būtina įveikti atskirų individų gyvenimo padėties sąlygojamą siaurą požiūrį bei prietarus ir tuo pat metu neįmanoma peržengti ribos, kurią nustato jų epochos visuomenės ekonominė struktūra ir jų padėtis joje¹². Taigi klasinė sąmonė, žiūrint abstrakčiai ir formaliai, tuo pat metu yra klasinės padėties sąlygotas nesąmoningumas (Unbewußtheit) savo visuomeninės-istorinės ekonominės padėties atžvilgiu¹³. Šis nesąmoningumas reiškiasi kaip tam tikras struktūrinis santykis, kaip tam tikras formalus ryšys, kuris, kaip atrodo, viešpatauja visiems gyvenimo objektams. „Klaidingumas“, „regimybė“, slėpintys šioje situacijoje, nėra kažkas savavališka, o yra objektyvios ekonominės struktūros mintinė išraiška. Pavyzdžiui, darbininkui „neišvengiamai atrodo, kad jo darbo jėgos vertė, arba kaina, esanti paties jo darbo kaina, arba vertė“, ir „atrodo, lyg visas darbas esąs apmokamas darbas“. „Priešingai, vergui net toji darbo dalis, kuri yra apmokama, atrodo neapmokama“¹⁴. Tai galėtų būti kruopščios istorinės analizės uždavinys: remiantis objektyvios galimybės kategorija, atskleisti, kokioje situacijoje galima tikrai išsklaidyti regimybę ir prasiskverbti prie tikro ryšio su totalybe, glūdinčia galimybės erdvėje. Jeigu tam tikros klasinės padėties sąlygotas požiūris apskritai nesuvokia realios visuomenės totalybės, jeigu net savų interesų apmąstymas nepaliečia tos visuomenės totalybės, tada tokia klasė gali atlikti tik antraeilį vaidmenį ir nepajėgia įsiveržti į istoriją nei kaip konservatyvi, nei kaip progresyvi jėga. Tokios klasės pasmerkta pasyvumui, svyravimui tarp viešpataujančios ir revoliucinės klasės, o jų sporadiškos eksplozijos yra paprastai tuščios ir betikslės ir net atsiktinės pergalės atveju pasmerkta galutiniam pralaimėjimui.

Juk klasės pašauktumas viešpatauti reiškia, kad, jos klasinių interesų ir klasinės sąmonės požiūriu, galima visuomenę, kaip visumą, sutvarkyti pagal tuos interesus. Ir klausimas, galų gale nulemiantis kiekvieną klasių kovą, yra toks: kokia klasė tuo momentu disponuoja tokiu sugebėjimu ir tokia klasine sąmone. Tai nereiškia, kad mes ignoruojame prievartos vaidmenį istorijoje, kad viešpatauti pašaukti klasiniai interesai, kurie šiuo atveju sutampa su visuomenės vystymosi interesais, automatiškai nūgali. Kaip tik priešingai. Pirma, kokios nors klasės interesai apskritai gali įsitvirtinti tik per brutaliausią prievartą (pavyzdžiui, pirminis kapitalo kaupimas). Antra, prievartos klausimuose, situacijose, kur klasė prieš klasę kovoja dėl egzistencijos, klasinės sąmonės klausimai įgyja lemiamą reikšmę. Pavyzdžiui, žymus vengrų marksistas Ervinas Sabo, kritikuodamas Engelso požiūrį į didįjį valstiečių karą, kaip iš esmės reakcingą judėjimą, argumentuoja, kad valstiečių luomas galėjo bū-

¹² Tai punktas, kuris padeda teisingai suprasti didžiuosius utopistus, tokius kaip Platoną ir Tomą Morą. Plg. Markso atsiliepiamą apie Aristotelį (*Marksas K. Kapitalas*, t. 1., p. 60.).

¹³ „Nors jis to nežino, bet jis netyčia tai išreiškia“,—sako Marksas apie Frankliną. (*Marksas K. Kapitalas*, t. 1, p. 53). Kitoje vietoje: „Jie to nesupranta, bet jie tai daro“ (Ten pat, p. 72).

¹⁴ *Marksas K., Engelsas F. Rinkiniai raštai*, t. 1, p. 366.

ti įveiktas tik brutalia jėga, kad jo pralaimėjimas buvo sąlygotas ne ekonominės-socialinės prigimties, o valstiečių klasinės sąmonės. Jis nepastebi, kad feodalų pranašumo ir valstiečių silpnumo pagrindinės priežasties, taigi ir feodalų prievartos galimybės reikia ieškoti kaip tik klasinėje sąmonėje. Tuo galima lengvai įsitikinti net paviršutiniškiausiai tyrinėjant valstiečių karą karybos teorijos požiūriu.

Tačiau ir viešpatauti sugebančios klasės savo klasinės sąmonės vidinės struktūros požiūriu nėra vienodos. Viskas priklauso nuo to, koku mastu jos sugeba sąmoningai suvokti veiksmus, kuriuos priverstos atlikti kovodamos dėl savo viešpatavimo. Klausimas toks: koku mastu klasė „sąmoningai“, koku „nesąmoningai“ realizuoja istorijos sąlygotus veiksmus, vadovaudamasi „teisinga“ ar „klaidinga“ sąmone? Šitie skirtumai, beje, nėra tik teoriniai. Juk visiškai nepriklausomai nuo kultūros, kuriai atsirandantys disonansai taip pat yra labai svarbūs, šie skirtumai turi lemiamą reikšmę visiems praktiniams kokios nors klasės apsisprendimams ir sąlygoja tai, ar ši klasė sugeba išsiaiškinti ir išspręsti problemas, kurias jai iškelia istorijos vystymasis. Tačiau ar šiuo atveju visiškai aišku, kad nagrinėdami klasinę sąmonę, turime galvoje ne progresyviausių individų mąstymą ir ne mokslinį pažinimą. Pavyzdžiui, šiaandien visiškai aišku, kad antikinė visuomenė turėjo ekonomiškai sužlugti, susidūrusi su vergovinės ekonomikos ribotumais. Taip pat yra aišku, kad šito suprasti senovėje negalėjo nei viešpataujanti klasė, nei klasės, kurios viešpataujančios klasės atžvilgiu buvo nusiteikusios revoliucingai arba reformistiškai. Taigi, kai tik šios problemos iškilo praktiškai, ta visuomenė buvo pasmerkta žlugti neišvengiamai ir negrįžtamai. Tačiau dar aiškiau tokia situacija būdinga dabarties buržuazijai, kuri pakilo į kovą prieš feodalinę absoliutistinę visuomenę, apsiginklavusi ekonominių ryšių žinojimu, nes ši buržuazija neturėjo jokios galimybės užbaigti savo pagrindinio mokslo, paties tikriausio savo klasės mokslo; dėl krizių teorijos ji turėjo sužlugti ir teoriškai. Ir šiuo atveju jai nieko negali padėti tai, kad egzistuoja akivaizdus mokslinis teorijos užbaigimas. Juk šį užbaigimą — net teoriškai — priimti reikėtų: visuomeninio gyvenimo fenomenus nagrinėti *jau ne buržuazijos klasiniu požiūriu*. O šitai padaryti nesugebėtų jokia klasė — tokiu atveju ji privalėtų savanoriškai atsisakyti savo viešpatavimo. Taigi riba, kuri buržuazijos klasinę sąmonę padaro „klaidinga“ sąmone, yra objektyvi: tai yra pati klasės padėtis. Ji yra visuomenės ekonominės struktūros objektyvus rezultatas, o ne kažkas savavališka, subjektyvu ar psichologiška. Juk buržuazijos klasinė sąmonė, net jeigu ji kuo aiškiausiai pajėgia atspindėti visas savo viešpatavimo organizacijos, kapitalistinės gamybos perversmų ir pergalių problemas, privalo susidrumsti ten, kur išnyra problemos, kurių sprendimas net buržuazijos viešpatavimo erdvės viduje yra nuoroda anapus kapitalizmo. Jos atrasti ekonomikos „gamtos dėsniai“ yra aiški sąmonė, palyginti su viduramžių feodalizmu ar net pereinamojo laikotarpio mer-

kantilizmu, bet vėliau imanentiškai-dialektiškai virsta gamtos dėsniais, kurie pagrįsti tuo, kad jų dalyviai veikia nesąmoningai¹⁵.

Šis straipsnis nekelia uždavinio, remiantis parodytu žiūros tašku, pateikti galimas klasinės sąmonės gradacijas pagal tam tikrą istorinę ir sistemine tipologiją. Tam pirmiausia reikėtų ištyrinėti, koks gamybos proceso momentas gyvybiškiausiai ir betarpiškiausiai paliečia atskirų klasių interesus. Antra, koku mastu atitinkamos klasės interesų esmėje glūdi poreikis įveikti šį betarpiškumą, kuris verčia ją suvokti ir pašalinti tiesiogiai jai svarbų interesą kaip totalybės momentą. Ir pagaliau, kaip totalybė, kurios kryptimi bus judama, yra sudaryta, koku mastu ji yra realios gamybos tikroji totalybės struktūra? Juk visiškai aišku, kad klasinė sąmonė kokybiškai-struktūriškai turi būti kitokia, jeigu, pavyzdžiui, ji susijusi su vartojimo interesais, atsiskyrusiais nuo gamybos (*Romos lumpenproletariatas*), arba kai ji yra apyvartos interesų teorinė forma (pirklių kapitalas) ir t. t. Nesigilinant į šitų galimų pozicijų sistemine tipologiją, remiantis tuo, kas pasakyta, galima konstatuoti, kad įvairūs „klaidingos“ sąmonės atvejai yra skirtingi kokybiškai, struktūriškai ir pagal tai, ką lemtingai sąlygoja klasių veikla visuomenėje.

2

Ikikapitalistinėse epochose ir gausiuose kapitalistiniuose sluoksniuose, kurių ekonominis gyvenimo pagrindas yra ikikapitalistinis, klasinė sąmonė pagal savo esmę neįgyja aiškios formos ir nepajėgia sąmoningai daryti įtakos istorijos įvykiams. Pirmiausia dėl to, kad bet kurioje ikikapitalistinėje visuomenėje klasiniai interesai niekada negali pasireikšti visu ekonominiu aiškumu; visuomenės susiskaldymas į kastas, luomus ir t. t. lemia tai, kad objektyvi ekonominė visuomenės struktūra, ekonominiai elementai *neatskiriamai* susilieja su politiniais, religiniais ir t. t. faktoriais. Tik buržuazijos viešpatavimas, kurio padarinys yra luominės struktūros panaikinimas, padaro galimą tokią visuomenės organizaciją, kurioje visuomenės susiskaldymas vis labiau artėja prie ištiso ir dominuojančio susiskaldymo į klases. (Tai, kad daugelyje šalių feodalinės luominės struktūros likučiai perėjo į kapitalizmą, nepažeidžia šio teiginio fundamentalaus teisingumo.)

Tokios dalykų padėties priežastis — gilus ikikapitalistinių visuomenių ekonominės organizacijos skirtumas nuo kapitalizmo. Mums labiausiai svarbus ir akivaizdus skirtumas yra tas, kad kiekviena ikikapitalistinė visuomenė ekonomiškai nepalyginti silpniau *suvienyta* negu kapitalistinė, kad joje dalių savarankiškumas daug didesnis, kad jų ekonominis savitarpio ryšys menkesnis ir vienpusiškesnis negu kapitalizme. Kuo mažesnę vaidmenį visuomenės gyvenime atlieka prekių mainai, kuo labiau atskiros visuomenės dalys ekonominiu požiūriu vis autonomiškes-

¹⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 1, с. 561.

nės (kaimo bendruomenės) arba visuomenės ekonominiame gyvenime, gamybos procese visai neatlieka jokio vaidmens (didžioji graikų miestų ir Romos piliečių dalis), tuo menkesnė vienybės forma, tuo silpnesnis organizacinis visuomenės junginys, kurį realiame visuomenės gyvenime realizuoja valstybė. Dalis visuomenės gyvena nuo valstybės likimo beveik visiškai nepriklausomą gamtišką gyvenimą. „Šių save aprūpinančių bendruomenių gamybinio mechanizmo paprastumas, bendruomenių, kurios nuolat atgamina save ta pačia forma ir, atsitiktinai būdamos sugriautos, vėl atsiranda toje pačioje vietoje, tuo pačiu pavadinimu, paaiškina paslaptį azijinių visuomenių nekintamumo, sudarančio tokį ryškų kontrastą nuolatiniam Azijos valstybių suirimui bei susidarymui iš naujo ir greitai jų dinastijų kaitai. Politikos padebesių sferoje vykstančios audros nepaliečia pagrindinių ekonominių šios visuomenės elementų struktūros“¹⁶. Antra vertus, kita visuomenės dalis vėlgi gyvena — ekonomiškai — absoliučiai parazitiškai. Valstybė, valstybinis jėgos aparatas jiems nėra, kaip kapitalistinės visuomenės viešpataujantioms klasėms, priemonė įtvirtinti, reikalui esant, net jėga, savo ekonominio viešpatavimo principus ar, panaudojus prievartą, sukurti savo ekonominio viešpatavimo sąlygas (modernioji kolonizacija), taigi ji nėra joks ekonominio viešpatavimo visuomenėje *tarpininkas*, o yra *tiesiogiai pats tas viešpatavimas*. Ir visa tai ne tik tais atvejais, kada šnekama apie tiesioginį žemės, vergų ir t. t. grobimą, bet ir vadinamųjų taikingų, „ekonominių“ santykių atveju. Štai ką sako Marksas apie darbo rentą: „Tokiomis sąlygomis pridėdamąjį darbą nominalinis žemės savininkas gali iš jų išspausti tik neekonomine prievarta“. Azijoje „renta ir mokesčiai sutampa arba, teisingiau sakant, tada nesti jokio mokesčio, kuris skirtųsi nuo šios žemės rentos formos“¹⁷. Ir net forma, kurią turi prekių mainai ikikapitalistinėse visuomenėse, nepajėgia daryti lemiamos įtakos visuomenės struktūrai; ji lieka įstrigusi paviršiuje ir nepajėgia valdyti paties gamybos proceso, o ypač jo santykių su darbu. „Pirklys galėjo pirkti bet kurias prekes, bet ne darbą kaip prekę. Jis buvo toleruojamas tik kaip amatų produktų supirkėjas“¹⁸. — pažymi Marksas.

Nepaisant to, kiekviena tokia visuomenė yra ekonomiškai vieninga. Tačiau iškyla klausimas, ar ši vienybė yra tokia, kad atskirų grupių, iš kurių sudaryta visuomenė, tarpusavio santykis jų sąmonėje įgyja ekonominį pavidalą. Marksas pažymi, kad klasių kova antikinėje visuomenėje vyko „daugiausia kovos tarp kreditoriaus ir skolininko forma“. Bet visai pagrįstai jis priduria: „Tačiau piniginė forma, — o juk kreditoriaus santykiai su skolininku turi piniginių santykių formą, — čia teatspindi tik giliau glūdinčių ekonominių gyvenimo sąlygų antagonizmą“¹⁹. Šitas at-

¹⁶ Marksas K. Kapitalas, t. 1, p. 321—322.

¹⁷ Marksas K. Kapitalas, t. 3, p. 717—718.

¹⁸ Marksas K., Kapitalas, t. 1, p. 322. Tai sąlygoja politiskai reakcingą vaidmenį, kurį prekybinis kapitalas atliko ankstyvajame kapitalizme priešingai industriniam kapitalui.
19. Marksas K. Kapitalas. — V., 1959, t. 3, p. 304

¹⁹ Marksas K. Kapitalas, t. 1, p. 126.

spindys istorinio materializmo požiūriu gali pasirodyti esąs tik regimybė, tačiau iškyla klausimas: ar tos visuomenės klasės apskritai turėjo objektyvią galimybę suvokti šios kovos ekonominius pagrindus ir tą ekonominę visuomenės problematiką, dėl kurios jos kentėjo? Ar šios kovos ir problemos joms — dėl gyvenimo sąlygų, kuriose jos gyveno, — neturėjo įgyti gamtinių-religinių²⁰ arba valstybinių juridinių formų? Visuomenės suskirstymas į luomus, kastas ir t. t. kaip tik ir reiškia, kad tiek sąvokinis, tiek organizacinis šių „natūralių“ formų fiksavimas lieka ekonomiškai nesuvoktas, kad grynasis augalinės būties tradicionalizmas privalo tiesiogiai persilieti į juridinę formą²¹. Juk priklausomai nuo silpnesnių ekonominių visuomenės ryšių, valstybinės-juridinės formos, kurios šiuo atveju konstituoja luomų sluoksnius, privilegijas ir t. t., tiek objektyviai, tiek subjektyviai atlieka visai kitokią funkciją negu kapitalizme. Ten tos formos yra tik ekonomiškai funkcionuojančių ryšių fiksiacija, todėl juridinės formos — kaip puikiai parodė Karneris²² — dažnai, nesikeisdamos formaliai ar turinio požiūriu, gali išreikšti pasikeitusią ekonominę struktūrą. Priešingai, ikikapitalistinėse visuomenėse juridinės formos privalo *konstitutyviai* įsibrauti į ekonominius santykius. Šiuo atveju nėra jokių vienu ekonominių kategorijų, — o ekonominės kategorijos, pagal Marksą²³, yra „būties formos, egzistencijos apibrėžimai — kurios pasireiškstų per juridines formas arba į jas įsikūnytų. Tačiau ekonominės ir juridinės kategorijos yra *neatskiriama susiję pagal turinį*, iš esmės. (Prisiminkime anksčiau minėtus pavyzdžius apie žemės rentą ir mokesčius, apie vergovę ir t. t.) Politinė ekonomija, hėgeliškai kalbant, net objektyviai nebuvo pasiekusi būties — sau pakopos, ir kaip tik dėl to tokios visuomenės viduje negalima jokia pozicija, iš kurios būtų įmanoma sąmoningai įvertinti visų visuomeninių santykių ekonominį pagrindą.

Zinoma, tai jokiū būdu nepašalina visų visuomenės formų objektyvaus ekonominio pagrindo. Priešingai, feodalinių luomų istorija labai aiškiai parodo, kaip jie „gamtišką“ ekonominę egzistenciją iš pradžių įliejo į tvirtas formas, o vėliau, požeminio, „nesąmoningo“ ekonominio vystymosi eigoje, palaipsniui subyrėjo, t. y. nustojo būti tikrai vientisi. Jų ekonominis turinys sudrasko jų juridinės formos vieningumą. (Engelso pateikta Reformacijos meto klasinių kovų, taip pat Kunovo prancūzų revoliucijos analizė duoda tam pakankamai įrodymų.) Tačiau kad ir kokia būtų priešara tarp juridinės formos ir ekonominio turinio, juridinė (sukurianti privilegijas) forma išsaugo labai didelę, dažnai net lemiamą reikšmę tokių subyrėjusių luomų sąmonei. Juk luomų išsisluoks-

²⁰ Marksas ir Engelsas nuolat pabrėžia šių visuomenių gamtiškumą, (*Marksas K. Kapitalas*, t. 1, p. 305, 316). Visa evoliucijos struktūra Engelso „Seimos kilmėje“ paremta šia mintimi. Nuomonių skirtumų — ir tarp marksistų — šiuo klausimu aš negaliu nagrinėti; noriu tik pabrėžti, kad K. Markso ir F. Engelso požiūrį šiuo klausimu laikiau gilesniu ir istoriškai teisingesniu negu jo „gerintojų“.

²¹ *Marksas K. Kapitalas*, t. 1, p. 305.

²² Die soziale Funktion des Rechtsinstituts. — *Marx-Studien*, Vol. 1.

²³ *Маркс К., Энгельс Ф. Соч.*, 2-е изд., т. 46, с. 43.

niavimo forma pridengia ryšį tarp tikrosios, bet liekančios „nesuvoktos“ ekonominės luomo egzistencijos ir tarp visuomenės ekonominės totalybės. Ji fiksuoja sąmonę ją pririšdama prie tik jos privilegijų betarpiškumo (Reformacijos laikų riteris) arba prie — taip pat betarpiško — partikuliarumo tos visuomenės dalies, kuri turi privilegijas (gildijos). Ekonomiškai luomas gali būti jau visiškai suiręs, jam *priklausantys asmenys ekonomiškai jau gali priklausyti skirtingoms* klasėms, bet, nepaisant viso to, jis išsaugo (objektyviai nerealu) ideologinį vieningumą. Juk santykis su visuma, kurį realizuoja „luominė sąmonė“, nukreipiamas ne į gyvą ekonominę vienybę, o į kitą totalybę: į išnykusią visuomeninio gyvenimo fikciją, kuri kitados konstitavo luominės privilegijas. Luominė sąmonė pridengia klasinę sąmonę, kaip realų istorinį faktorių, ir apskritai trukdo jam pasireikšti. Panašų dalyką galima išvysti stebint visas „privilegijuotas“ kapitalistinės visuomenės grupes, kurių klasinė padėtis neturi tiesioginio ekonominio pagrindo. Kokiu mastu toks sluoksnis sugeba „kapitalizuotis“, t. y. savo „privilegijas“ paversti ekonominiais-kapitalistiniais viešpatavimo santykiais, tokiu mastu auga jo sugebėjimas prisitaikyti prie realaus ekonominio vystymosi (pavyzdžiui, stambieji žemvaldžiai).

Tai reiškia, kad klasinės sąmonės santykis su istorija ikikapitalistinėse epochose yra visai kitoks negu kapitalizme. Juk ten klasės įgydavo tiesiogiai duotą istorinę tikrovę tik dėl istorijos interpretacijos *istorinio materializmo* ribose, o čia jos yra pati istorinė tikrovė. Todėl, kaip pažymėjo Engelsas, neatsitiktinai toks istorijos pažinimas tapo galimas tik kapitalizmo epochoje. Ir ne tik, pasak Engelso, dėl paprastesnės kapitalizmo struktūros, palyginti su ankstesniųjų epochų „susipynusiais ir užmaskuotais santykiais“, bet pirmiausia dėl to, kad ekonominiai klasių interesai, kaip istorijos variklis, tikriausiu pavidalu pirmą kartą pasirodė kapitalizme. Tikrosios „varomosios jėgos“, „stovinčios už istoriškai veikiančių žmonių motyvų“, kaip tik dėl to vienu pavidalu negali prasismelkti į sąmonę ikikapitalistinėse epochose. Iš tikrųjų jos lieka paslėptos už motyvų kaip aklos istorinio vystymosi jėgos. Ideologiniai momentai ne tik pridengia ekonominius interesus, yra ne tik vėliavos ir kovos šūkių, bet ir pačios tikrosios kovos dalys bei elementai. Žinoma, kada istorinis materializmas ieško šios kovos sociologinės prasmės, tada, be abejonės, šie interesai atrandami tarsi viską lemiantys *aiškinimo momentai*. Tačiau kapitalizmas pasižymi tuo skirtumu, kad jame ekonominiai momentai nebesislepia „už“ sąmonės, bet yra pačioje sąmonėje (tik nesuvokti, išstumti ir t. t.). Kartu su kapitalizmu, su luominės struktūros panaikinimu ir su *tik ekonomiškai* susiskaidžiusios visuomenės atsiradimu klasinė sąmonė įžengia į *savimonės galimybės* stadiją. Dabar visuomeninė kova atsispindi ideologinėje kovoje dėl sąmonės, dėl visuomenės klasinio pobūdžio atskleidimo ar užmaskavimo. Tačiau pati šios kovos galimybė yra nuoroda į dialektinius prieštaravimus, į vidinį pačios klasinės visuomenės irimą. „Kai tik filosofija,— sako Hegelis,—

savo pilkumą pradeda tapyti pilka spalva, tam tikra gyvenimo forma yra jau pasenusi, ir pilkumas nepadeda jai atsinaujinti, o padeda tik pažinti; tik atėjus sutemoms, Minervos pelėda pradeda savo skrydį“.

3

Buržuazija ir proletariatas yra vienintelės, tikros buržuazinės visuomenės klasės; t. y. tik jų būtis ir tolesnė raida priklauso išskirtinai nuo šiuolaikinio gamybos proceso raidos, ir tik jų egzistencijos sąlygų pagrindu *apskritai galima įsivaizduoti* visos visuomenės organizaciją. Tai, kad kitų klasių (smulkiosios buržuazijos, valstiečių) elgsenoje pastebimi svyravimai, ar tai, kas nevaisinga vystymosi požiūriu, atsiranda dėl to, kad jų padėtis nėra išskirtinis kapitalistinio gamybos proceso rezultatas ir yra neatskiriama susiję su luominės visuomenės liekanomis. Todėl jos stengiasi ne stumti į priekį kapitalizmo vystymąsi, bet jį stabdyti arba bent jau neleisti jam visiškai išsiskleisti. Jų klasiniai interesai yra nukreipti tik į *vystymosi simptomus*, o ne į patį vystymąsi, tik į antraeilius visuomenės gyvenimo reiškinius, o ne į visą visuomenės struktūrą.

Klausimas apie klasinę sąmonę gali pasireikšti kaip tam tikras veiksmo ir tikslų formulavimo būdas, pvz., smulkiojoje buržuazijoje, kuri, bent jau iš dalies gyvendama kapitalistiniame didmiestyje, visomis savo gyvenimo apraiškomis priklauso nuo kapitalizmo, negali visiškai nekreipti dėmesio į buržuazijos ir proletariato klasinės kovos *faktą*. Tačiau ji, kaip pereinamoji klasė, „kurioje dviejų klasių interesai tarpusavyje atbunka“, vaizduojasi stovinti „virš klasinio antagonizmo apskritai“²⁴. Todėl ji ieškos būdų „ne tam, kad panaikintų abu kraštutinius — kapitalą ir samdomąjį darbą, o tam, kad esantį tarp jų antagonizmą susilpnintų ir paverstų harmonija“²⁵. Taigi ji vengs dalyvauti lemtinguose visuomenės gyvenimo įvykiuose ir pakaitom dalyvaus abiejų klasių kovos kryptių kovose, tačiau visada nesąmoningai. Jos pačios tikslai, kurie egzistuoja tik jos sąmonėje, įgys vis tuštesnę, nuo visuomeninės veiklos vis labiau atsietą, vieną „ideologinę“ formą. Tik tol, kol šie tikslai sutampa su realiais ekonominiais kapitalizmo klasiniais interesais, kaip tai buvo prancūzų revoliucijoje, pašalinant luominę hierarchiją, smulkioji buržuazija gali atlikti istoriškai aktyvų vaidmenį. Kai tik ši misija atlikta, jos saviraiška — formaliai ir dažniausiai nekintanti — vis labiau tampa karikatūriška ir atsietą nuo realaus vystymosi (Montano jakobinizmas 1848—1851). Tokia santykio su visuomene, kaip totalybe, stoka gali daryti įtaką klasės vidinei struktūrai ir organizacinėms galimybėms. Aiškiausiai tai parodo valstietijos raida. „Smulkieji valstiečiai (Parzellenbauern),— sako Marksas²⁶,— sudaro milžinišką masę,

²⁴ Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai, t. 1, p. 227.

²⁵ Ten pat, p. 224.

²⁶ Ten pat, p. 276.

kurios nariai gyvena vienodose sąlygose, tačiau nesueidami į įvairius tarpusavio santykius. Jų gamybos būdas, užuot juos susiejęs tarpusavio santykiais, izoliuoja juos vieną nuo kito <...> Kiekviena atskira valstiečių šeima <...> apsirūpina gyvenimo priemonėmis daugiau mainais su gamta, negu santykiaudama su visuomene <...> Jei milijonai šeimų gyvena tokiose ekonominėse gyvenimo sąlygose, kurios jų gyvenimo būdą, interesus ir švietimą daro skirtingus nuo kitų klasių gyvenimo būdo, interesų bei švietimo ir priešingus pastariesiems, jos sudaro klasę. Jei tarp smulkiųjų valstiečių tėra vietinis ryšys, jeigu jų interesų tapatumas nesudaro tarp jų jokio bendrumo, jokios nacionalinės sąsajos ir jokios politinės organizacijos, jie nesudaro klasės". Todėl reikalingi išoriniai perversmai, karas, revoliucija miestuose ir t. t., kad šios masės susitelktų į vieningą judėjimą, ir net tada jos nesugeba šio judėjimo pačios organizuoti ir duoti jam pozityvios krypties, atitinkančios jų interesus. Šiuo atveju nuo kitų kovojančių klasių, nuo vadovaujančių partijų sąmoningumo priklausau, ar tas judėjimas yra pažangus (1789 m. prancūzų revoliucija, 1917 m. rusų revoliucija) ar reakcingas (Napoleono coup d'état). Todėl net *ideologinė* forma, kurią įgyja valstiečių „klasinė sąmonė“ turinio požiūriu yra labiau linkusi keistis negu kitų klasių; ji visada yra pasiskolinta. Todėl partijos, kurios iš dalies arba visiškai remiasi šia „klasine sąmone“, kritiškose situacijose niekada negauna tvirtos paramos (socialistai revoliucionieriai 1917 ir 1918 metais). Todėl visiškai įmanoma, kad valstiečių judėjimas gali vykti su prieštaraujančių ideologijų vėliavomis. Pvz., tiek anarchizmui, kaip teorijai, tiek valstiečių „klasinei sąmonei“ būdinga tai, kad Rusijos vidutiniųjų ir turtingųjų valstiečių atskiri kontrrevoliuciniai maištai ir valstiečių karai ideologinę išraišką rado anarchistinėje visuomenės sampratoje. Todėl, turint galvoje šias klases (jeigu jas apskritai galima vadinti klasėmis griežta marksistine prasme), negalima kalbėti apie klasinę sąmonę: išsamus jų situacijos supratimas joms atskleistų visišką jų partikuliarinių siekių beviltiškumą ir jų prieštaravimą neišvengiamoje įvykių eigoje. Todėl šiuo atveju sąmonė ir interesai vienas su kitu santykiauja kaip tarpusavyje *nesuderinamos priešybės*. O kadangi klasinę sąmonę galima apibrėžti kaip klasinių interesų savivokos problemą, nesunku filosofiskai suprasti jos vystymosi negalimybę tiesiogiai esamoje istorinėje tikrovėje. Buržuazijos klasinė sąmonė ir klasiniai interesai taip pat prieštarauja vieni kitiems. Tačiau šis prieštaravimas yra *ne kontradikcinis, bet dialektinis*.

Skirtumą tarp abiejų prieštaravimų galima išreikšti taip: tuo tarpu, kai kitų klasių padėtis gamybos procese ir iš jos išplaukiantys interesai apskritai turi trukdyti klasinės sąmonės atsiradimui, tie patys momentai buržuazijos atveju skatina klasinės sąmonės atsiradimą, tačiau ši sąmonė — iš pat pradžių ir pagal savo esmę — paženklinta tragišku prakeikimu — savo išsiskleidimo aukščiausiam taške gali patekti į neišsprendžiamą prieštaravimą su savimi ir taip save sunaikinti. Tokia tragiška buržuazijos padėtis istoriškai pasireiškia tuo, kad, vos tik ji spėjo įveikti

savo pirmtakus-feodalus, atsirado naujas priešas — proletariatas; jos politinė saviraiškos forma buvo realizuota kovoje prieš luominę visuomenės organizaciją vardan „laisvės“, kuriai pergalės akimirką buvo lemta virsti nauja priespaudos forma; sociologiškai prieštaravimas reiškiasi tuo, kad buržuazija, nors jos visuomeninės organizacijos forma pirmą kartą istorijoje sukuria sąlygas sąmoningai klasių kovai, nors ji klasių kovą pirmą kartą istoriškai užfiksuoja kaip faktą, tačiau tiek teoriškai, tiek praktiškai ji turi padaryti viską, kad klasių kovos faktas išnyktų iš visuomeninės sąmonės: ideologiniu požiūriu čia matome tą pačią nesantą, kuri pasireiškia tuo, kad buržuazijos pergalė suteikia niekada anksčiau neregėtą reikšmę individui, o kita vertus, per šio individualizmo ekonomines sąlygas, per sudaiktinimą, kuriantį prekinę produkciją, pašalina bet kokį individualizmą. Visi tie prieštaravimai, kurių jokiū būdu neaprečia minėti pavyzdžiai, gali būti pratęsti iki begalybės ir yra tik gilesnių paties kapitalizmo prieštaravimų atspindys; jie parodo, kaip patys atsispindi buržuazijos klasinėje sąmonėje priklausomai nuo jos padėties visuminiame gamybos procese. Todėl šie prieštaravimai prasišmelkia į buržuazijos klasinę sąmonę kaip dialektiniai prieštaravimai, o ne kaip visiškai nesugebėjimas suvokti savo visuomeninės tvarkos prieštaravimų. Juk kapitalizmas yra pirmasis istorinis gamybos būdas, kuris pagal savo tendenciją ekonomiškai persmelkia²⁷ visą visuomenę, todėl buržuazija privalo sugebėti iš šio centrinio punkto suvokti gamybos proceso visumą. Tačiau, kita vertus, vieta, kurią kapitalistų klasė užima gamyboje, interesai, kurie sąlygoja jos veiklą, paverčia neįmanomu netgi teorinį jos pačios gamybos tvarkos valdymą. Šito priežastys labai įvairios. Pirmą, kapitalizmo sąlygomis gamyba tik tariamai yra klasinės sąmonės centrinis punktas ir dėl to tik tariamas teorinio suvokimo aspektas. Kalbėdamas apie Rikardą, Marksas sako²⁸, kad jis, kuriam „dažniausiai buvo priekaištaujama, esą jis kreipęs dėmesį tik į gamybą,— vieninteliu ekonomijos objektu laikė paskirstymą“. O išsami kapitalo realizavimo proceso analizė kiekvienu atskiru klausimu parodo, kad interesai kapitalisto, kuris juk gamina ne gėrybes, o prekes, neišvengiamai (gamybos požiūriu) nukreipti į antraeilus klausimus; kad, įmestas į jam lemtingą kapitalo plėtimo procesą, jis turi tokį požiūrį, pagal kurį svarbiausias problemos apskritai tampa nesuvokiamos²⁹. Toks neatitiktumas dar padidėja dėl to, kad kapitalo santykiuose net individualusis ir visuomeninis principas, taigi kapitalas, kaip privatinės nuosavybės funkcija, ir jo objektyvi ekonominė funkcija viena kitos at-

²⁷ Žinoma, tai tik tendencija. Didelis Rozos Liuksemburg nuopelnas tas, kad ji parodė, jog tai nėra atsitiktinis dalykas, jog kapitalizmas ekonomiškai gali egzistuoti tol, kol jis stumia visuomenę kapitalizmo link, bet dar nėra jos visiškai persmelkęs. Šis ekonominis vidinis prieštaravimas, pasireiškiantis bet kurioje kapitalistinėje visuomenėje, žinoma, yra viena iš buržuazijos klasinės sąmonės prieštaravimų priežasčių.

²⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 46, с. 32.

²⁹ Маркс К. Капитал, т. 3, p. 284, 300. Kad įvairios kapitalistų grupės, pvz. pramonininkai, pirkkliai, etc., užima skirtingą vietą,— tai visiškai akivaizdu, tačiau mūsų problemai šie skirtumai neturi lemiamos reikšmės.

žvilgiu sudaro neišsprendžiamą dialektinę prieštarą. „Kapitalas yra,— sakoma „Komunistų partijos manifeste“,— ne asmeninė, o visuomeninė jėga“. Tačiau visuomeninė jėga, kurios judesiai valdomi individualių interesų kapitalo savininkų, kurie negali įžvelgti savo veiklos visuomeninės funkcijos ir dėl to ja nesirūpina. Todėl visuomeninis principas, visuomeninė kapitalo funkcija gali prasiskinti kelią tik prieš jo valią ir jo paties sąmoningai nesuvokta. Dėl šio prieštaravimo tarp visuomeninio ir individualaus principo Marksas³⁰ net akcines bendroves visai pagrįstai vadino „kapitalistinio gamybos būdo panaikinimu paties kapitalistinio gamybos būdo ribose“. Tačiau, žvelgiant tik ekonomiškai, akcinių bendrovių forma skiriasi nuo individualių kapitalistų organizacinės formos labai nežymiai, ir net vadinamasis gamybos anarchijos įveikimas kartelių, trestų ir t. t. pagrindu tą prieštaravimą tik perstumia, bet jo nepašalina. Tokia padėtis yra vienas iš lemtingiausių momentų, sąlygojančių buržuazijos klasinę sąmonę: nors buržuazija objektyviame ekonominiame visuomenės vystymesi veikia kaip klasė, bet šito proceso vystymąsi, kurį pati vykdo, ji gali suvokti tik jos atžvilgiu išorišku, objektyviai dėsningu, savyje uždaru vyksmu. Buržuazinis mąstymas visada ir neišvengiamai stebi ekonominį gyvenimą iš atskiro kapitalisto žiūros taško, ir šiuo požiūriu individo ir viešpatuojančio, antasmeninio „gamtos dėsnio“, veikiančio visą visuomenę, priešprieša, yra savaimė suprantama³¹. Iš to išplaukia ne tik tai, kad individualus ir klasinis interesai sueina į konfliktą (kuris, žinoma, viešpatuojančiose klasėse retai būna toks aštrus kaip buržuazijoje), bet ir principinis nesugebėjimas teoriškai ir praktiškai išspręsti problemas, neišvengiamai atsirandančias kapitalistinės gamybos raidoje. „Toks netikėtas kredito sistemos virtimas monetarine sistema teorinę baimę paverčia praktine panika ir apyvartos agentai pasibaisėję sustingsta prieš nesuvokiamą savo pačių santykių paslaptį“³². Ir šitas siaubas nėra nepagrįstas, t. y. jis yra kažkas daugiau negu tik atskiro kapitalisto bejėgiškumas savo individualaus likimo atžvilgiu. Faktai ir situacijos, sukeliančios šį siaubą, priverčia buržuaziją nujauti tai, ko ji, nors ir negali visiškai paneigti ar išstumti kaip *factum brutum*, bet pati nepajėgia suprasti. Juk už tokių faktų ir situacijų, kaip pažinus pagrindas, slypi tai, kad „tikroji kapitalistinės gamybos riba tai pats kapitalas“³³. Tai yra toks pažinimas, kurio savimonė reikštų kapitalistų klasės susinaikinimą.

Taip kapitalistinės gamybos objektyvios ribos tampa buržuazijos klasinės sąmonės ribomis. Priešingai senesnėms, gamtiškai — „konservatyvioms“ viešpatavimo formoms, paliekančioms nepaliestas³⁴ žemesniųjų

³⁰ Ten pat, p. 398.

³¹ Plg. apie tai straipsnį „Roza Liuksemburg kaip marksistė“.

³² Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 13, с. 128.

³³ Маркс К. Kapitalas, t. 3, p. 229, 235.

³⁴ Tai pasakytina taip pat, pavyzdžiui, apie primityvias kaupimo formas (žr. Маркс К. Kapitalas, t. 1, p. 121) ir netgi tam tikromis ikikapitalistinio pirklų kapitalo aprašymomis. Plg. Маркс К. Kapitalas, t. 3, p. 295.

sluoksnių gamybos formas, kurios dėl to veikia daugiausia tradiciškai, o ne revoliuciškai, kapitalizmas yra revoliucionizuojanti gamybos forma par excellence, todėl būtinybė likti nesuvoktoms šios sistemos objektyviai ekonominėms riboms pasireiškia kaip dialektinis prieštaravimas klasinėje sąmonėje. T. y. buržuazijos klasinė sąmonė formaliai orientuota į ekonominį suvokiamumą. Net aukščiausias nesuvoktumo laipsnis, kraštutiniausia „klaidingos sąmonės“ forma nuolat reiškiasi sąmoningo viešpatavimo ekonominiams fenomenams regimybės intensyvėjimu. Sąmonės ryšio su visuomeninių reiškinių visuma požiūriu, šis prieštaravimas pasireiškia kaip *neįveikiama ideologijos ir ekonominio pagrindo priešprieša*. Tokios klasinės sąmonės dialektika rymo ant neįveikiamo prieštaravimo tarp (kapitalistinio) individo, t. y. stereotipinio kapitalizmo, ir tarp „gamtiškai dėsningo“, būtino, t. y. iš principo sąmonės nevaldomo vystymosi; taip teoriją ir praktiką ji atveda į neįveikiamą prieštaravimą. Tačiau ji tai padaro tokiu būdu, kuris neleidžia nusistovėti stabiliam dualizmui, bet nuolat orientuoja į prieštaraujančių principų suvienijimą, kuris iš naujo atgamina svyravimą tarp „klaidingos“ sintezės ir katastrofiško suskilimo.

Toks vidinis dialektinis buržuazijos klasinės sąmonės priešaringumas dar labiau sustiprėja dėl to, kad kapitalistinio gamybos būdo objektyvios ribos nesustingsta vienoje negatyvumo būsenoje ir sukelia ne tik sąmonei nesuvokiamas „gamtiškai dėsningas“ krizes, bet sykiu išsaugoja savitą sąmoningą ir veikiančią istorinę formą — proletariatą. Jau dauguma „normalių“ perspektyvistinių nukrypimų, atsirandančių žvelgiant į visuomenės ekonominę struktūrą iš kapitalisto žiūros taško, juda tokia linkme, „kuri užtemdo ir mistifikuoja pridedamosios vertės prigimtį“³⁵. „Normaliame“, tik teoriniame santykiyje šis užtemdymas liečia tik organinę kapitalo sudėtį, verslininko vietą gamybos procese, ekonominę procento funkciją ir t. t., taigi tik parodo nesugebėjimą po reiškinių paviršiumi įžvelgti tikrąsias varomąsias jėgas, o virsdamas praktiniu, jis susilieja su pagrindiniu kapitalistinės visuomenės faktu — klasių kova. Tuo tarpu klasių kovoje visos tos jėgos, besislepiančios po ekonominio gyvenimo paviršiumi, prie kurio prikaustytas kapitalistų ir jų teoretikų žvilgsnis, pasirodo tokiu būdu, kad jų nematyti pasidaro nebeįmanoma. Dar kapitalizmo progresyvaus vystymosi epochoje, kai proletariato klasinė kova reiškėsi tik spontaniškai — aistringų sprogimų pavidalu, klasių kovos faktas net viešpataujančios klasės ideologinių atstovų buvo pripažintas kaip svarbiausias istorinio gyvenimo faktas (pavyzdžiui, Maratas ir vėlesnieji istorikai kaip Minjė). Tačiau kai tik šis kapitalistinio vystymosi nesąmoningas revoliucinis principas proletariato teorijos ir praktikos buvo perkeltas į visuomeninę sąmonę, buržuazija ideologiškai buvo išstumta į sąmoningos gynybos pozicijas. Dialektinis prieštaravimas buržuazijos „klaidingoje“ sąmonėje paąstrėja: „klaidingoji“ sąmonė tampa sąmoningu melu. Pradžioje tik objektyviai egzistuojantis prieštaravimas

³⁵ *Marksas K. Kapitalas, t. 3, p. 157, 337—340.*

tampa ir subjektyviu: teorinė problema virsta moraliniu, visos klasės praktines nuostatas kiekvienoje gyvenimo situacijoje lemiamai įtakančiu santykiu.

Tokia buržuazijos padėtis sąlygoja klasinės sąmonės funkciją kovojant dėl viešpatavimo visuomenėje. Kadangi buržuazija realiai viešpatuoja visai visuomenei, kadangi ji faktiškai siekia tokios visuomeninės organizacijos, kuri atitiktų jos interesus, ir iš dalies tai realizuoja, ji turi sukurti uždara ekonomikos, valstybės ir visuomenės teoriją (tai jau suponuoja ir reiškia tam tikrą „pasaulėžiūrą“), taip pat sukurti ir palaikyti tikėjimą savo viešpatavimo bei organizavimo *misiją*. Buržuazijos klasinės padėties dialektinis tragizmas reiškiasi tuo, kad jai yra būtina (nes sąlygojama jos interesų) siekti kaip galima aiškesnio klasinių interesų suvokimo *kiekvieniu atskiru klausimu*, tačiau tuo pat metu toks suvokimas gali būti jai fatališkas, jei jis apims ir *totalybės* klausimą. Tai pirmiausia sąlygota to fakto, kad buržuazijos viešpatavimas gali būti tik mažumos viešpatavimas. Kad jos viešpatavimas yra ne *tik* mažumos, bet ir mažumos *interesų labui*, todėl poreikis apgauti kitas klases ir siekti, kad jų klasinė sąmonė liktų amorfinė, yra būtina buržuazijos viešpatavimo prielaida. (Prisiminkime teoriją, kad valstybė stovinti „aukščiau“ klasinių prieštaravimų, arba „nepartinės“ teisinės sistemos sampratą ir t. t.) Tačiau buržuazinės visuomenės prigimties užmaskavimas ir pačiai buržuazijai yra gyvybinė būtinybė, nes įkandin augančio aiškumo vis labiau atsidengia šios visuomenės organizacijos vidiniai, neišsprendžiami prieštaravimai, ir jos šalininkams reikia rinktis: arba sąmoningai užsimerkti prieš didėjantį aiškumą, arba nuslopinti visus savo moralinius instinktus, kad intereso vardan ginamą gamybos būdą būtų galima ginti ir morališkai.

Nepervertinant tokių ideologinių momentų faktiškojo veiksmingumo, vis dėlto reikia konstatuoti, kad klasės kovinė galia yra tuo didesnė, kuo su švaresne sąžine ji gali tikėti savo misija, kuo su sveikesniu instinktu ji sugeba visus reiškinius pajungti savo interesui. Buržuazijos ideologinė istorija — nuo ankstyviausių vystymosi fazių, t. y. nuo Simondžio klasikinės ekonomijos kritikos, nuo vokiškosios prigimtinės teisės kritikos, nuo ankstyvojo Karlailio ir t. t. — yra ne kas kita kaip *žūt-būtinė kova prieš įžvalgą į tikrąją jos sukurtos visuomenės esmę, prieš savo klasinės padėties tikrąją sąmonę*. Jeigu „Komunistų partijos manifestas“ konstatuoja, kad buržuazija pagimdo savo duobkasius, šitai yra teisinga ne tik ekonominiu, bet ir ideologiniu požiūriu. Visa XIX a. buržuazinė mintis dėjo didžiules pastangas, siekdama užmaskuoti buržuazinės visuomenės pagrindus; nuo grubios faktų falsifikacijos iki „sublimuotų“ istorijos, valstybės ir t. t. „esmės“ teorijų, niekas šia linkme neliuko neišbandyta. Tačiau veltui. Amžiaus pabaiga įnešė lemtingas pakaitas ne tik į labiausiai išplėtotą mokslą, bet ir į jo įtaką kapitalistinio elito sąmonei.

Aiškiausiai tai matyti iš to, kad į buržuazijos sąmonę vis giliau įsikverbia mintis apie sąmoningą organizavimą. Iš pradžių akcinėse bend-

rovėse, karteliuose, trestuose buvo realizuota vis auganti koncentracija. Ji, tiesa, vis aiškiau demonstravo kapitalo visuomeninį pobūdį, tačiau, nepašalindama gamybos anarchijos fakto, suteikė gigantiškai išaugusiems individualiems kapitalistams beveik monopolistų statusą. Taigi, nors objektyviai ji labai energingai iškėlė kapitalo visuomeninio pobūdžio svarbą, pastaroji liko kapitalistų klasės sąmoningai nesuvokta, netgi maža to, gamybos anarchijos įveikimo regimybė dar labiau susilpnino buržuazijos sugebėjimą pažinti tikrąją dalykų padėtį. Karo ir pokario krizės šį vystymąsi sustelėjo dar toliau: „planingos ekonomikos“ idėja įsiskverbė bent jau į pažangiausių buržuazijos elementų sąmonę. Žinoma, visų pirma į labai siaurus sluoksnius, ir net čia labiau kaip teorinis eksperimentas negu kaip praktinė išeitis iš krizės aklovietės. Tačiau jeigu mes tokią sąmonės būseną, kur ieškoma ekonominės pusiausvyros tarp „planinės ekonomikos“ ir buržuazijos klasinių interesų, palyginsime su kylančiu kapitalizmu, kur bet kokia visuomeninės organizacijos forma suvokiama „kaip pasikėsinimas prieš neliečiamas individualinio kapitalisto nuosavybės teises, jo laisves ir apsisprendžiantį genialumą“³⁶, tada mums išryškės *buržuazijos klasinės sąmonės kapituliacija prieš proletariato klasinę sąmonę*. Net toji buržuazijos dalis, kuri pritaria planinei ekonomikai, aišku, turi galvoje visai ką kita negu proletariatas: tai paskutinis mėginimas išgelbėti kapitalizmą iki kraštutinumo padidinant jo vidinius prieštaravimus. Tačiau nepaisant to, čia atsisakoma savo paskutinės teorinės pozicijos. (Ir kokia keista simetrija, kad tam tikra dalis proletariato *kaip tik tuo pačiu metu savo ruožtu kapituliuoja prieš buržuaziją* ir pasiima sau šią problemiškesnę buržuazijos organizacinę formą.) Kartu visa buržuazijos klasės būtis ir, kaip jos išraiška, buržuazinė kultūra patenka į sunkią krizę: viena, nuo gyvenimo atitrūkusios ideologijos visiškai sterilumas ir daugiau ar mažiau suvokti falsifikacijos mėginimai, kita vertus, toks pat siaubingai bergždžias cinizmas, įsitikinęs savo būties vidiniu niekingumu ir ginantis tik savo egzistenciją, savo nuogą egoistinį interesą. Ši ideologinė krizė yra neklaidingas nuosmūnio ženklas. Toji klasė jau išstumta į gynybines pozicijas, ji kovoja tik dėl elementaraus išlikimo (kad ir kokios būtų agresyvios jos kovos priemonės); *ji negrįžtamai prarado galią viešpatuoti*.

4

Šioje kovoje dėl sąmonės lemiamas vaidmuo priklauso istoriniam materializmui. Tiek ekonomikoje, tiek ir ideologijoje proletariatas ir buržuazija yra viena kitai subordinuotos klasės. Tas pats procesas, kuris, buržuazijos požiūriu, pasirodo kaip irimo procesas, kaip permanentinė krizė, proletariatui, žinoma, taip pat kaip krizė, yra jėgų telkimas, trampinas į pergalę. Ideologiškai tai reiškia, tad tas pats gilėjantis požiūris

³⁶ *Marksas K. Kapitalas, t. 1, p. 320.*

į visuomenės esmę, kuriame atsispindi lėta buržuazijos kova dėl egzistencijos, proletariatui yra nuolatinis jėgų prieaugis. Proletariatui tiesa yra pergalingas ginklas, ir juo labiau pergalingas, juo beatodairiškesnis. Beviltiškas įtūžis, su kuriuo buržuazijos mokslas kovojo prieš istorinį materializmą, nesunkiai paaiškinamas: kai tik ji priversta ideologiškai atsisoti ant šio pagrindo, yra pražuvusi. Tačiau tai kartu paaiškina, kodėl proletariatui ir *tik* proletariatui teisinga įžvalga į *visuomenės prigimtį* yra aukščiausio rango jėgos faktorius, o galbūt ir absoliučiai lemtingas ginklas.

Vulgarieji marksistai šią išskirtinę proletariato klasinės sąmonės funkciją nuolat pamiršta ir vietoj didžiosios principinės kovos, nukreiptos į objektyviojo ekonominio proceso fundamentinius klausimus, pakiša smulkmenišką „realistinę politiką“. Žinoma, proletariato pradinis taškas yra esamosios padėties aktualijos. Tačiau nuo kitų klasių jis skiriasi tuo, kad neapsiriboja atskirais istorijos įvykiais ir nėra jų pasyviai stumiamas, bet pats yra varomųjų jėgų šerdis ir, veikdamas įcentriškai, daro poveikį visuomeninio vystymosi proceso centrui. Kai tik vulgarieji marksistai nutolsta nuo to centrinio požiūrio taško, nuo proletarinės klasinės sąmonės (metodinio) atsiradimo taško, jie *atsiduria buržuazijos sąmonės lygmenyje*. O tai, kad *savoje kovos teritorijoje* buržuazija tiek ekonomiškai, tiek ideologiškai pranoksta proletariata, gali stubinti tik vulgarųjį marksistą. Tačiau tik jis, remdamasis faktu, dėl kurio atsiradimo kalta tik jo paties pozicija, gali padaryti išvadą apie buržuazijos pranašumą. Kadangi tai, kad buržuazija — nepaisant jos realių jėgos priemonių dabar — šiuo atveju disponuoja didesniu žinių kiekiu, įgūdžiais ir t. t., yra savaime suprantama; ir netgi tai, kad ji, kai tik jos priešininkas perima jos įsitikinimus, be jokių pastangų užima pranašesnę poziciją, nėra kas nors stubinančio. Proletariato pranašumas prieš buržuaziją, ji pranokstančią intelektualinėje, organizacinėje ir t. t. srityse, pasireiškia išskirtinai tuo, kad jis sugeba stebėti visuomenę iš centro kaip rišlią visuomenę ir dėl to sugeba veikti įcentriškai, pakeisdamas tikrovę, kad jo klasinėje sąmonėje sutampa teorija ir praktika, kad dėl to savo veiksmą sąmoningai, kaip lemiamą momentą jis gali mesti ant istorijos svarstyklių. Kai tik vulgarieji marksistai sugriauna šią vienybę, jie nupjauna nervą, rišantį proletarinę teoriją su proletariniu veiksmu. Jie atbloškia teoriją prie visuomeninio vystymosi simptomų „mokslinės“ interpretacijos, o praktiką paverčia betiksliau atskirų įvykių šurmuliu ir atsisako ją apmąstyti teoriškai.

Klasinė sąmonė, atsirandanti iš tokios pozicijos, neišvengiamai turi tą pačią struktūrą kaip ir buržuazijos klasinė sąmonė. Tačiau jeigu čia tie patys dialektiniai prieštaravimai vystymosi per prievartą išstumiami į sąmonės paviršių, jų padariniai proletariatui yra lemtingesni negu buržuazijai. Juk buržuazijos „klaidingosios“ sąmonės saviapgaulė, nepaisant visų dialektinių prieštaravimų ir viso objektyviojo melagingumo, bent jau atitinka šios klasės padėtį. Aišku, tai negali buržuazijos išgelbėti nuo pražūties, nuo pastovaus tų prieštaravimų didėjimo, tačiau tai gali duoti

jai vidinių galimybių tolesnei kovai ir vidinių prielaidų — nors ir laikinų — sėkmei. Proletariato tokia sąmonė yra ne tik susijusi su tais vidiniais (buržuaziniais) prieštaravimais, ji net prieštarauja būtinybei tokio veiksmo, į kurį stumia ekonominė proletariato padėtis, nepriklausomai nuo to, ką jis apie ją mąsto. Proletariatas turi veikti proletariškai, tuo tarpu jo paties vulgari marksistinė teorija iškraipo jo teisingo kelio perspektyvas. Ir šis dialektinis prieštaravimas tarp objektyviai, ekonomiškai būtino proletarinio veiksmo ir vulgarios marksistinės (buržuazinės) teorijos yra suvokiamas vis aštriau ir aštriau. T. y. skatinanti ar santykiškai stabdanti teisingos ar klaidingos teorijos reikšmė klasių kare auga artėjant lemiamoms kovoms. „Laisvės karalystė“, „žmonijos priešistorė“ reiškia tai, kad suobjektinti žmonių tarpusavio santykiai, su-daktinimai, pradeda sugrąžinti *žmogui* savo jėgą. Kuo sparčiau toks procesas juda link, tuo didesnę reikšmę įgyja sąmoningas proletariato požiūris į savo istorinę misiją, jo klasinė sąmonė; tuo stipriau ir betarpiškiau ji turi sąlygoti jo veiksmus. Juk akla varomųjų jėgų galia tik tol „automatiškai“ veržiasi prie savo tikslo, t. y. savieigos, kol tas taškas neatsiduria visai čia pat. Jeigu perėjimo į „laisvės karalystę“ akimirka egzistuoja objektyviai, tada ji pasireiškia tuo, kad tos aklos jėgos stumia į bedugnę aklai, tiesiogine šio žodžio prasme, kaip nuolat auganti, tariamai nesustabdoma jėga, ir tik sąmoninga proletariato valia gali apsaugoti žmoniją nuo katastrofos. Kitaip pasakius: jeigu kapitalizmą apėmė galutinė ekonominė krizė, tada *revoliucijos (o sykiu ir žmonijos) likimas priklauso nuo jo klasinės sąmonės*.

Visa tai apibūdina tą ypatingą funkciją, kurią atlieka klasinė sąmonė proletariato atžvilgiu, kitaip negu jos funkcijos kitų klasių atžvilgiu. Būtent todėl, kad proletariatas negali išsilaisvinti kaip klasė, nesunaikindamas klasinės visuomenės apskritai, jo sąmonė, paskutinioji klasinė sąmonė žmonijos istorijoje, sutampa su visuomenės esmės atskleidimu, kita vertus, realizuoja vis glaudesnę teorijos ir praktikos vienovę. „Ideologija“ proletariatui nėra jokia vėliava, su kuria jis kovoja, joks tikruosius tikslus maskuojantis šydas ir ginklas. Kiekviena neprincipinga arba beprincipė proletariato taktika istorinį materializmą nužemina iki grynos „ideologijos“, primeta proletariatui buržuazinius (arba smulkiaburžuazinius) kovos metodus, atima iš jo geriausias jėgas, kai jis savo klasei sąmonei priskiria tik šalutinį arba stabdantį (taigi proletariatui tik stabdantį), o ne varomąjį vaidmenį.

5

Ryšys tarp klasinės sąmonės ir klasinės padėties yra labai paprastas pačiam proletariatui, bet kliūtys, su kuriomis susiduria šios sąmonės realizacija tikrovėje, yra kur kas didesnės. Visų pirma krinta į akis vidinio sąmonės vieningumo stoka. Nors visuomenė pati savaime yra griežtai vieninga, o jos raida taip pat yra vieningas procesas, tačiau sąmonei

žmogaus, ypač gimusio kapitalistinio santykių sudaiktinimo sąlygomis, tarsi kokiame natūraliame pasaulyje, abu tie dalykai pasirodo ne kaip vienybė, o kaip savarankiškų daiktų ir jėgų daugiopumas. Labiausiai į akis krentantis ir lemtingiausias proletarinės klasinės sąmonės suskilimas pasireiškia ekonominės kovos atskyrimu nuo politinės. Marksas³⁷ ne kartą pabrėžė, kad toks atskyrimas yra neleistinas, ir parodė, kad kiekvienoje ekonominėje kovoje glūdi tendencija jai virsti politine (ir priešingai), tačiau tokį supratimą pašalinti iš proletariato teorijos pasirodė esą neįmanoma. Tokio klasinės sąmonės suklydimo pagrindas yra jau pats savaime sąlygotas dialektinio prieštaravimo tarp atskirų tikslų ir galutinio tikslo, taigi galų gale — dialektinio proletarinės revoliucijos prieštaravimo.

Juk tos klasės, kurios ankstesnėse visuomenėse buvo pašauktos viešpatauti ir dėl to buvo pajėgios įvykdyti pergalingą revoliuciją, kaip tik dėl klasinės sąmonės ir objektyvios ekonominės struktūros netapatumo, taigi dėl savo funkcijos visuomenės vystymosi procese nesupratimo, *subjektyviai* stovėjo prieš lengvesnį uždavinį. Panaudodamos jų dispozicijoje esančią jėgą, jos privalėjo realizuoti savo *tiesioginius* interesus, nors jų veiksmų visuomeninė prasmė buvo nuo jų paslėpta ir perduota vystymosi proceso „proto gudrybei“. Kadangi istorija proletariatui iškelia *sąmoningo visuomenės pertvarkymo* uždavinį, jo klasinėje sąmonėje privalo atsirasti dialektinis prieštaravimas tarp tiesioginio intereso ir galutinio tikslo, tarp atskiro momento ir visumos. Juk šio proceso atskiras momentas, konkreti padėtis (situacija) su jos konkrečiais reikalavimais savo esme yra imanentiška dabartinei, kapitalistinei, visuomenei, paklūsta jos dėsniams, priklauso nuo jos ekonominės struktūros. Tik tada, kai tiesioginiai interesai integruojami į visuminį vaizdą ir susiejami su galutiniais proceso tikslais, šie interesai tampa revoliuciniais ir konkrečiai bei sąmoningai išeina už kapitalistinės visuomenės ribų. Tačiau subjektyviai, t. y. proletariato, klasei sąmonei, tai reiškia, kad dialektinis ryšys tarp tiesioginių interesų ir objektyvaus poveikio visuomenės visumai yra perkeliamas *į pačią proletariato sąmonę*, užuot skleidžsis — kaip kiekvienoje ankstesnėje klasėje — anapus sąmonės tik objektyvaus proceso pavidalu. Taigi ir revoliucinė proletariato pergalė nėra kaip ankstesnėms klasėms *visuomeniškai esanti klasinės būties tiesioginė realizacija*, bet, kaip pastebėjo ir pabrėžė jaunas Marksas, jos *savi-neiga*. „Komunistų partijos manifestas“ šį skirtumą formuluoja taip: „Visos ankstesnės klasės, išsikovojušios valdžią, siekė jau iškovotą savo gyvenimo padėtį sustiprinti, prinesdamos visai visuomenei sąlygas, garantuojančias jų pasisavinimo būdą. Proletarai gali išsikovoti visuomenines gamybinės jėgas *tik panaikindami dabartinį savąjį pasisavinimo būdą* ir drauge visą dabartinį pasisavinimo būdą“ (pabrėžta mano). Ši vidinė klasinės padėties dialektika apsunkena proletarinės klasinės są-

³⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 4, с. 183.

monės raidą priešpriešoje su buržuazija, kuri, plėtodama savo klasinę sąmonę, laikosi reiškinių paviršiaus ir slepiasi pačioje grubiausioje ir abstrakčiausioje empirijoje, tuo tarpu proletariatui dar labai primityvioje vystymosi pakopoje elementarus jo klasinės kovos priesakas vertė išeiti anapus empirinės esybės. (Taip pabrėžia Marksas³⁸ dar savo pastabose apie Silezijos audėjų sukilimą.) Juk proletariato klasinė padėtis įneša prieštaravimą tiesiog į jo sąmonę, tuo tarpu prieštaravimai, kurie atsiranda buržuazijoje dėl jos klasinės padėties, turi pasireikšti kaip jos sąmonės išorinės ribos. Kita vertus, šis prieštaravimas reiškia, kad „klaidinga“ sąmonė proletariato brendime atlieka visai kitą funkciją negu bet kuriai ankstesnei klasei. Net teisingi atskirų faktų ar vystymosi momentų konstatavimai buržuazijos klasinėje sąmonėje per jos santykį su visuomenės visuma demonstravo jos sąmonės ribas ir atsiskleisdavo kaip „klaidinga“ sąmonė, tuo tarpu „klaidingoje“ proletariato sąmonėje ir net jo faktiškose klaidose *slypi nukreiptumas į tiesą*. Norint tuo įsitikinti, pakanka prisiminti utopistų socialinę kritiką ar Rikardo teorijos proletarišką-revoliucinį papildymą. Apie pastarąjį Engelsas energingai pabrėžia, kad jis „formaliu ekonominiu požiūriu yra neteisingas“, tačiau tuoju pat priduria: „Tačiau tai, kas yra neteisinga formaliu ekonominiu požiūriu, gali būti teisinga pasauliniu istoriniu požiūriu <...> Už formalaus ekonominio neteisingumo gali slypėti labai teisingas ekonominis turinys“³⁹. Tik tokiu būdu gali būti išsprendžiamas prieštaravimas proletariato klasinėje sąmonėje ir kartu tapti sąmoningu istorijos faktoriumi. Juk objektyvus nukreiptumas į tiesą, slypintis net „klaidingoje“ proletariato sąmonėje, visiškai nereiškia, kad jis išryškės pats savaime, be aktyvaus proletariato įsikišimo. Priešingai, tik per sąmoningumo augimą, per sąmoningą veiksmą ir sąmoningą savikritiką iš vieno nukreiptumo į tiesą, nušluodamas visas melagingas apnašas atsiras tikrai teisingas, istoriškai reikšmingas ir visuomeniškai revoliucingas pažinimas. Žinoma, jis būtų negalimas, jeigu jo pradmenyse neslypėtų tas objektyvus nukreiptumas. Taip pasitvirtina Markso⁴⁰ žodžiai, kad „žmonija visuomet tesiima sau tik tokius uždavinius, kuriuos ji gali išspręsti“. Tačiau ir šiuo atveju yra *tik galimybė*. Pats sprendimas gali būti tik proletariato *sąmoningo* veiksmo vaisius. Ta pati sąmonės struktūra, ant kurios rymo proletariato istorinė misija, t. y. egzistuojančios visuomenės peržengimas, pagimdo joje dialektinę prieštarą. Tai, kas kitose klasėse pasireiškia kaip klasinių interesų ir visuomenės interesų, kaip individualaus veiksmo ir jo visuomeninių padarinių prieštaravimas, taigi kaip sąmonės išorinė riba, čia — kaip akimirkos intereso ir galutinio tikslo prieštaravimas — įsismelkia į proletariato klasinės sąmonės vidų. Taigi šios dialektinės prieštaros įveika įgalina išorinę proletariato pergalę klasių kovoje.

³⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 1, с. 447.

³⁹ Ten pat. t. 21, p. 184.

⁴⁰ Маркс К., Энгельс Ф. Rinkiniai raštai, t. 1, p. 304.

Kaip tik ši priešara teikia galimybę suprasti tai, kad — kaip buvo pabrėžta epigrafe — klasinė sąmonė yra ne atskirų proletarų arba jų masės psichologinė sąmonė, bet *tos klasės istorinės padėties sąmoningai suvokta prasmė*. Momento partikuliariniai interesai, kurių pavidalu objektyvinasi ta prasmė, o tai negalima ignoruoti, jei nenorime, kad proletariato klasinė kova būtų nublokšta į primityviausio utopizmo stadiją, gali atlikti dvejopą funkciją: tai gali būti žingsnis tikslo link arba tikslo užmaskavimo link. Katras iš jų bus žengtas, priklauso *išskirtinai nuo proletariato klasinės sąmonės, o ne nuo pergalės ar pralaimėjimo atskirose kovose*. Šį pavojų, kuris ypač didelis profsąjungų „ekonominėje“ kovoje, labai seniai ir aiškiai nurodė Marksas⁴¹: „Tuo pačiu metu <...> darbininkų klasė neturi perdėti galutinių šios kasdieninės kovos rezultatų. Ji neturi užmiršti, kad čia ji kovoja tik prieš pasekmes, bet ne prieš šių pasekmių priežastis; <...> kad ji panaudoja tik paliatyvus, bet negydo ligos. Todėl darbininkai neturi apsiriboti vien šiais neišvengiamais partizanais susirėmimais <...> užuot stengęsi tuo pačiu metu ją pakeisti ir savo organizuotas jėgas panaudoti kaip priemonę darbininkų klasei galutinai išvaduoti, t. y. samdomojo darbo sistemai galutinai panaikinti“.

Bet kokio oportunisto šaltinį sudaro kaip tik tai, kad pradiniu tašku jis laiko padarinius, o ne priežastis, dalis, o ne visumą, simptomus, o ne patį dalyką, kad dalinių interesų ir kovos už juos jis nelaiko priemonėmis, auklėjančiomis galutinei kovai, kurios baigtis priklauso nuo to, kokių mastu psichologinė sąmonė priartėja prie klasinės, bet juos laiko kažkuo vertingu savaime arba bent jau tuo, kas veda į galutinį tikslą; kad jis — vienu žodžiu — *faktiškąją, psichologinę proletarų sąmonės būseną palnioja su proletariato klasine sąmone*.

Šio supainiojimo praktinė žala pasireiškia tuo, kad dėl jo proletariatas savo veiksmais parodo žymiai mažesnę vieningumą ir ryžtingumą, negu jis galėtų būti esamos objektyvių, ekonominių tendencijų vienybės sąlygomis. Teisingos praktinės klasinės sąmonės jėgą ir pranašumą sudaro sugebėjimas už ekonominių procesų fragmentiškumo išvelgti jų vienovę kaip visuomenės vystymosi visumą. Tačiau toks visuminis judėjimas kapitalizmo epochoje savo išoriškais reiškimosi formomis neparodo jokio tiesioginio vieningumo. Pavyzdžiui, pasaulinės krizės ekonominis pagrindas, žinoma, yra vieningas ir apskritai suvokiamas kaip ekonomiškai vientisas. Tačiau jo erdviškai laikiškos reiškimosi formos pasirodo atskirai ne tik įvairiose šalyse, bet ir įvairiose atskirų šalių gamybos šakose. Jeigu buržuazinis mąstymas „įvairius visuomenės fragmentus paverčia į atitinkamą skaičių atskirų visuomenių“⁴², jis padaro didelę teorinę klaidą, kuri atitinka tokios neteisingos teorijos praktinius rezultatus, bet sykiu ir kapitalizmo interesus. Tiesa, buržuazijos klasė yra teoriškai nepajėgi pakilti virš ekonominio proceso detalių ir simp-

⁴¹ Ten pat, p. 382.

⁴² *Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 4, с. 134.*

tomų pažinimo (dėl šio nepajėgumo ji *galų gale* ir praktiškai pasmerkta žlugti). Kita vertus, jai be galo svarbu tiesioginėje praktinėje kasdienio gyvenimo veikloje tokį veiklos stilių primesti ir proletariatui. Šiuo atveju (ir tik šiuo) išryškėja jos organizacinis pranašumas, tuo tarpu visai kitokio tipo, proletariato organizacijoje jos, *kaip klasės, organizuotumas* praktiškai negali pasireikšti. Kuo labiau progresuoja kapitalizmo ekonominė krizė, tuo aiškiau ekonominio proceso vieningumas *suvokiamas ir praktiškai*. Tiesa, jis pasireiškia ir vadinamuoju normaliuoju metu ir gali būti suvoktas iš proletariato klasinio požiūrio, tačiau atstumas tarp reiškimosi formos ir galutinės priežasties tokiu atveju yra pernelyg didelis, kad galėtų proletariato veiklą pakreipti praktiškai rezultatyvia linkme. Padėtis visiškai pasikeičia krizinėse situacijose. Visuminio proceso vieningumas priartėja ir tampa toks akivaizdus, kad net kapitalizmo teorija nebegali visiškai jo ignoruoti, nors ir nepajėgia jo adekvačiai suvokti. Tokioje situacijoje proletariato, kartu ir visos žmonijos likimas priklauso nuo to, ar bus žengtas tas vienintelis, dabar jau *objektyviai galimas žingsnis*, ar ne. Tiesa, atskiri krizės simptomai pasirodo fragmentiškai (pagal šalis, pagal gamybos šakas, kaip „ekonominės“ ar kaip „politinės“ krizės ir t. t.), atitinkamai ir jų atspindys darbininko psichologinėje sąmonėje turi izoliuotą pobūdį, tačiau tokioje situacijoje pakilti aukščiau psichologinės sąmonės ne tik galima, bet ir būtina; ta būtinybė *instinktyviai* jaučiama vis platesniuose proletariato sluoksniuose. Oportunizmo teorija, kurios funkcija iki pat aštrios krizės momento, objektyviojo vystymosi požiūriu, atrodė, buvo stabdanti, dabar pasisuka *radikaliai priešinga kryptimi*. Ji kelia uždavinį trukdyti proletarinei klasiinei sąmonei pereiti iš psichologinės esaties į atitinkamą objektyviam visumos vystymuisi, *proletariato klasinę sąmonę nustumti* į psichologinės esaties *lygmenį* ir šitaip instinktyvią klasinės sąmonės raidą pasukti priešinga kryptimi. Tokia teorija, kuri, kol neegzistuoja proletarinės klasinės sąmonės integracijos objektyviai, ekonomiškai sąlygotos praktinės galimybės,— su tam tikra simpatija — gali būti vertinama kaip klaida, šioje padėtyje įgyja sąmoningos apgaulės pobūdį (nepriklausomai nuo to, ar jos šalininkai šitai psichologiškai suvokia, ar ne). Teisingų proletariato instinktų atžvilgiu ji atlieka tą pačią funkciją, kurią visą laiką atlikdavo kapitalistinė teorija: ji išduoda teisingą visumos ekonominės situacijos supratimą, teisingą proletariato klasinę sąmonę ir jo organizacinę formą — komunistų partiją kaip kažką nerealaus, kaip „tikriems“ tiesioginiams, nacionaliniams arba profesiniams darbininko interesams priešišką, kaip „tikrai“ (psichologiškai esamai) klasiinei sąmonei svetimą principą.

Tačiau klasinė sąmonė, net jeigu ji neturi jokios psichologinės išraiškos, nėra tik fikcija. Be galo kankinanti, klupčiojanti proletarinės revoliucijos eiga, jos nuolatinis grįžimas į išeities tašką, jos nuolatinė savikritika, apie kurią Marksas rašo garsioje „Luji Bonaparto briumerio aštuonioliktosios“ ištraukoje, paaiškinama tik jos tikroviškumu. *Tik proletariato sąmonė gali parodyti išeitį iš kapitalizmo krizės*. Kol ta sąmonė

neegzistuoja, krizė lieka permanentiška, sugrįžta į pradinį tašką, pakartoja situaciją, kol pagaliau, po begalinių kančių, po baisių aplinkelių, istorijos mokykla pabaigia proletariato sąmonėjimo procesą, sykiu įduoda jam į rankas istorijos vairą. Tačiau šiuo atveju proletariatas neturi jokio pasirinkimo. Pasak Markso⁴³, jis privalo ne tik „prieš kapitalą“, bet ir „sau pačiam“ tapti klase; t. y. savo klasinės kovos ekonominį būtinumą paversti sąmoninga valia, veiklia klasine sąmone. Klasių kovos pacifistai ir humanitarai, kurie norom ar nenorom stengiasi sulėtinti šį ir taip jau lėtą, skausmingą ir krizinį procesą, pasibaisėtų, jei suprastų, kokias kančias jie užkrauna proletariatui, lėtindami šį sąmonėjimo procesą. Juk proletariatas niekur negali pabėgti nuo savo pašaukimo. Todėl gali būti kalbama tik apie tai, kiek dar teks kentėti, kol jis ideologiškai subręš ir pasieks teisingą savo klasinės padėties supratimą ir klasinę sąmonę.

Zinoma, toks svyravimas ir neaiškumas pats savaime yra buržuazinės visuomenės krizės simptomas. Proletariatas, kaip kapitalizmo produktas, neišvengiamai priklauso nuo jo atsiradimo savo būtimi. Šis būties pavidalas yra nežmogiškumas ir sudaiktinimas. Tiesa, proletariatas jau pačiu savo buvimu yra kritika, šios gyvenimo formos neigimas. Tačiau, kol baigiasi objektyvioji kapitalizmo krizė, kol proletariatas įgyja tobulą šios krizės supratimą, teisingą klasinę sąmonę, jis yra tik sudaiktinimo kritika ir virš to, ką jis neigia, pakyla tik negatyviai. Juk jeigu kritika nepajėgia būti daugiau negu tik atskirų kapitalizmo aspektų neigimas, jeigu ji bent jau nėra orientuota į totalybę, tada ji apskritai nepakyla virš kritikos objekto, o tai, pavyzdžiui, gerai demonstruoja daugumos trejdjunijų smulkiaburžuaziškumas. Tokia nuoga kritika, kritika iš paties kapitalizmo pozicijų, aiškiausiai pasireiškia įvairių kovos regionų atskyrimu. Jau pats atskyrimo faktas parodo, kad proletariato sąmonę dar valdo sudaiktinimas. Jeigu jam akivaizdžiai yra lengviau savo klasinės padėties nežmoniškumą suvokti ekonomiškai negu politiškai, o politiškai lengviau negu kultūriškai, tai visi tie atskyrimai demonstruoja neįveiktą kapitalistinių gyvenimo formų jėgą pačiame proletariate.

Sudaiktintoji sąmonė lieka beviltiškai sukaustyta dviejų kraštutinių: grubaus empirizmo ir abstrakčiojo utopizmo. Toji sąmonė arba virsta dėsningo dalykų judėjimo pasyvia stebėtoja, nepajėgiančia į juos įsikišti jokiomis aplinkybėmis, arba regi savyje jėgą, kuri pagal savo, subjektyvią, nuožiūrą gali valdyti savyje iš esmės beprasmišką dalykų judėjimą. Grubų oportunistų empirizmą mes jau aptarėme nagrinėdami jo santykį su proletariato klasine sąmone. Dabar reikia atskleisti utopizmo, kaip klasinės sąmonės vidinės gradacijos, esminį požymį. (Čia realizuotas vien metodologinis empirizmo ir utopizmo atskyrimas jokiū būdu nereiškia, kad jie negali susivienyti atskirose kryptyse ar net individuose. Priešingai, labai dažnai jie pasitaiko drauge ir vienas su kitu susiję iš vidaus.)

⁴³ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 4, с. 183.

Jaunojo Markso filosofiniai ieškojimai didžia dalimi buvo nukreipti į įvairių neteisingų sąmonės teorijų (tiek „idealistinių“, Hėgelio mokyklos, tiek „materialistinių“, Fojerbacho) demaskavimą ir teisingą sąmonės vaidmens istorijoje supratimą. Dar 1843 m. laiškuose (Riugei) sąmonė suvokiama kaip imanentiška vystymuisi. Sąmonė neegzistuoja anapus realaus istorinio vystymosi. Nėra taip, kad į pasaulį ją įneša filosofai; taigi visai nepateisinama iš viršaus išdidžiai žvelgti į smulkias pasaulio rietenas ir jas niekinti. „Mes tik rodome pasauliui, dėl ko jis iš tikrųjų kovoja, o sąmonė — toks dalykas, kurį pasaulis *privalo* įsigyti, nori jis to ar ne“. Todėl svarbu tik tai, „kad būtų paaiškinta jo paties veiksmų prasmė“⁴⁴. Didžioji polemika su Hėgeliumi⁴⁵ „Šventojoje šeimoje“ daugiausia nukreipta į šį tašką. Hėgelio kompromisiškumas pasireiškia tuo, kad absoliutinę dvasią jis iš tikrųjų laiko istorijos regimybe, o iš to atsirandantis sąmonės anapusiškumas realios istorijos eigos atžvilgiu jo „nokinių buvo interpretuotas kaip arogantiška ir reakcinga „dvasios“ ir „masės“ priešprieša, kurios nenuodugnumas, absurdus ir sugrįžimus į ikihėgeliskąją pakopą Marksas negailestingai kritikavo. Šią kritiką papildė aforistinė Fojerbacho kritika. Šiuo atveju buvo konstatuotas materializmo pasiektas sąmonės šiapusiškumas kaip vystymosi fazė, kaip „buržuazinės visuomenės“ pakopa ir jai buvo įpriesta sąmonės samprata kaip „praktinė kritinė veikla“, kurios uždavinys — „pasaulio keitimas“. Taip buvo sukurtas filosofinis pagrindas atsiskaityti su utopistais. Juk jų mąstyme pasireiškia tas pats visuomeninio vystymosi ir jo sąmonės dualizmas. Sąmonė nužengia į visuomenę iš anapus ir perkelia ją iš ankstesnio neteisingo kelio į teisingą. Neišvystytas proletarinio judėjimo pobūdis neduoda galimybės utopistams teisingai suprasti istoriją, būdą, kuriuo proletariatas organizuojasi į klasę, taigi ir tai, kaip proletariato klasinė sąmonė tampa vystymosi varikliu. Jie dar nesugeba suvokti, kas vyksta prieš jų akis, ir tapti sąmoningais šio vyksmo išreikėjais“⁴⁶. Būtų iliuzija manyti, kad sykiu su šia utopizmo kritika, su istoriniu žinojimu, kad yra *objektyviai galimas* neutopistinis santykis su istorijos vystymusi, utopizmas realiai išnyksta iš proletariato išsivadavimo kovos. Jis išnyksta tik tokiu mastu, tik tokioje klasinės sąmonės pakopoje, kurioje faktiškai realizuojama Markso aprašyta reali teorijos ir praktikos vienovė, realiai praktinis klasinės sąmonės įsiveržimas į istoriją ir praktinė sudaiktinimo įžvalga. Visa tai jokių būdu neįvyksta vienu ypu. Šioje srityje pasireiškia ne tik socialinės ar „nacionalinės“ gradacijos, bet ir gradacijos tų pačių darbininkų sluoksnių klasinėje sąmonėje. Būdingiausias ir svarbiausias šio vyksmo atvejis — ekonomikos ir politikos atskyrimas. Pasirodo, kad egzistuoja proletariato sluoksniai, kurie savo ekonominėje kovoje turi teisingą klasinį instinktą ir net gali jį pakelti iki klasinės sąmonės lygio, tačiau valstybės klausimuose jie

⁴⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 1, с. 381.

⁴⁵ Plg. straipsnį „Kas yra ortodoksinis marksizmas?“

⁴⁶ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 4, с. 146. Plg. taip pat „Komunistų partijos manifestą“ (Маркс К., Энгельс Ф. Rinktiniai raštai.— V. 1949, t. 1, p. 34—35).

laikosi visiškai utopistinio požiūrio. Kad tai nėra mechaninis susidvejinimas, savaime suprantama. Utopistinis politikos funkcijos supratimas dialektiškai sąlygoja ekonominio vystymosi, o ypač ekonomikos visumos sampratą (pavyzdžiui, sindikalistinė revoliucijos teorija). Juk kova su visa ekonomine sistema ir pirmiausia visos ekonomikos reorganizacija be realaus politikos ir ekonomikos savitarpio santykių supratimo yra neįmanoma. Kaip nežymiai net šioje pakopoje, kuri labiausiai susijusi su tiesioginiais proletariato gyvybiniais interesais, kur dabarties krizė teikia galimybę teisingus veiksmus išskaityti iš istorijos, įveiktas utopiškas mąstymas, demonstruoja tokių absoliučiai utopiškų teorijų kaip Balodo ar gildijų socializmo populiarumas.

Šis sindromas dar ryškiau turi pasireikšti tose srityse, kur visuomenės vystymasis nepažengęs į priekį tiek, kad pats iš savęs pagimdytų galimybę įžvelgti totalybę. Ryškiausiai tai matyti iš praktinių bei teorinių proletariato santykių su ideologijos ir kultūros klausimais. Šie klausimai šiuo metu proletariato sąmonėje yra praktiškai izoliuoti: jų organinis ryšys su visuomenės totalybe dar visai nesuformuotas. Todėl visa, kas čia padaryta, tik labai retais atvejais pakyla aukščiau proletariato vykdomos kapitalizmo savikritikos. Todėl tai, kas šioje srityje yra teoriškai ir praktiškai pozityvu, beveik visada turi tik utopišką pobūdį.

Taigi, viena, šios gradacijos yra objektyviai istorinės būtinybės, objektyvios sąmonėjimo (kaip ryšys tarp politikos ir ekonomikos, palyginti su kultūros klausimais) galimybės skirtumai, kita vertus, jos parodo, kad ten, kur egzistuoja objektyvi sąmonės galimybė, egzistuoja ir atstumo tarp psichologinės klasinės sąmonės ir atitinkamo visumos pažinimo gradacijos. Šių gradacijų negalima aiškinti ekonominėmis socialinėmis priežastimis. *Objektyvi klasinės sąmonės teorija yra jos objektyvios galimybės teorija.* Kiek toli čia siekia klausimų ir ekonominių interesų stratifikacija proletariato viduje, deja, beveik netyrinėta ir, be jokios abejonės, galėtų duoti labai svarbių rezultatų. Tačiau kad ir kaip būtų naudinga turėti įvairių proletariato sluoksnių tipologiją, mes vis tiek susidurtume kiekvieną kartą su problema: ar iš tikrųjų įmanoma klasinės sąmonės objektyvią galimybę paversti tikrove. Jei anksčiau šis klausimas domino tik išskirtinius individus (prisiminkime visai neutopinį Markso diktatūros problemas numatymą), tai dabar jis yra realus ir aktualus visai klasei: tai klausimas apie vidinį proletariato pasikeitimą, apie jo vystymąsi savo objektyvios istorinės misijos link. Tai ideologinė krizė, iš kurios išeitį reikia rasti anksčiau, negu gali būti rastas praktinis pasaulio ekonominės krizės sprendimas. Turint galvoje tą kelią, kurį ideologiškai nuėjo proletariatas, būtų rizikinga nematyti pastangų, kurias deda proletariatas, siekdamas ideologiškai įveikti kapitalizmą. Jau tas faktas, kad kiekviena proletarinė revoliucija — ir, beje, vis intensyviau ir sąmoningiau — sukuria valstybės organą, darbininkų tarybas, yra ženklas, kad proletariato sąmonė pajėgi pergalingai įveikti savo vadovaujančio sluoksnio buržuaziskumą.

Revoliucinė darbininkų taryba, kurios negalima painioti su jos opor-

tunistinėmis karikatūromis, yra viena iš formų, dėl kurios nuolat kovojo proletarinė klasinė sąmonė nuo pat savo atsiradimo. Jos egzistavimas, jos nuolatinis vystymasis rodo, kad proletariatas jau stovi ant savo sąmonės, kartu ir savo pergalės slenkščio. Juk darbininkų taryba yra politinė-ekonominė kapitalistinio sudaiktinimo įveika. Podiktatūriniu periodu ji turės įveikti buržuazinį įstatymų leidimo, vykdomosios valdžios ir teisingumo funkcijų atskyrimą. Kovoje dėl viešpatavimo ji turi įveikti proletariato susiskaldymą laike ir erdvėje, o kita vertus, ekonomiką ir politiką susieti į tikrąją proletarinės veiklos sintezę ir tokiu būdu pradėti sutaikyti dialektinę tiesioginio intereso ir galutinio tikslo priešpriešą.

Taigi niekada negalima nematyti skirtumo tarp paties revoliucingiausio darbininko sąmonės ir autentiškos proletariato klasinės sąmonės. Tačiau ir šis dalykas išaiškėja iš marksistinės klasių kovos ir klasinės sąmonės teorijos. *Proletariatas užbaigia save tada, kai jis save įveikia, kai, kovodamas iki galo savo klasinę kovą, sukuria beklasę visuomenę.* Kova dėl tokios visuomenės, kurios atžvilgiu net proletariato diktatūra — tik fazė, yra kova ne tik su išorės priešu, su buržuazija, bet kartu ir proletariato kova *su pačiu savimi*, su niokojančiomis ir žeminančiomis kapitalistinės sistemos įtakomis jo klasei sąmonei. Ir tik kai proletariatas šias įtakas įveikia savyje, jis iškovoja tikrą pergalę. Atsiskyrimas atskirų sričių, kurios turėjo būti suvienytos, skirtingos sąmonės pakopos, kurias proletariatas skirtingose srityse iki dabar yra pasiekęs, yra tikslus matas to, kas pasiekta ir ką dar reikia iškovoti. Proletariatas neturi drovėtis jokios savikritikos, nes pergalę jam gali atnešti tik tiesa, todėl savikritika turi būti jo gyvenimo elementas.

1920 m. kovas